

**การจัดการศึกษาในหัวเมืองในสมัยสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส
เป็นเจ้ากระทรวงในกรมศึกษาหัวเมือง (พ.ศ.2441-2445)**

กรมศึกษาหัวเมืองนั้นตั้งขึ้นใน ปี พ.ศ.2441-2444 โดยมีสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรสเป็นเจ้ากระทรวง แต่ในระยะเวลาดังกล่าว หัวเมืองต่าง ๆ ได้ถูกรวมเข้าเป็นมณฑลเทศาภิบาล การจัดการศึกษาในหัวเมืองของกรมศึกษาหัวเมืองจึงเป็นการจัดการศึกษาในมณฑลต่าง ๆ ที่มีขึ้นในขณะนั้น

ในบทนี้จึงเป็นการศึกษาถึงการจัดการศึกษาในมณฑล โดยสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ได้ใช้วิธีการส่งผู้อำนวยการศึกษาเข้าไปตรวจสอบสภาพการณ์ที่เป็นอยู่ในขณะนั้น อันจะเป็นที่มาของแนวพระดำริทางการศึกษาในหัวเมือง และเช่นเดียวกันการศึกษาในบทที่ 3 ผู้วิจัยมีความเห็นว่า สิ่งที่จะต้องนำมาพิจารณาก่อนจะกล่าวถึงสภาพการจัดการศึกษาในมณฑล คือ สภาพพื้นฐานต่าง ๆ ในขณะนั้น ได้แก่ สภาพพื้นฐานทางการปกครอง สภาพพื้นฐานทางเศรษฐกิจ และสภาพพื้นฐานทางสังคม อันจะทำให้เข้าใจถึงสภาพการศึกษาในมณฑลได้ชัดเจนยิ่งขึ้น

สภาพพื้นฐานการปกครอง

หัวเมืองในขณะนั้นปกครองโดย "ระบบเทศาภิบาล"¹ ตาม"กฎข้อบังคับหัวเมือง ร.ศ. 117"² การปกครองระบอบเทศาภิบาลมีลักษณะดังนี้

ตารางที่ 8 แสดงลักษณะการปกครองระบอบเทศาภิบาล

ลำดับของการบังคับบัญชา	ตำแหน่งผู้บังคับบัญชา
<p>กระทรวงมหาดไทย</p> <p>↓</p> <p>มณฑล</p> <p>↓</p> <p>เมือง</p> <p>↓</p> <p>อำเภอ</p> <p>↓</p> <p>ตำบล</p> <p>↓</p> <p>หมู่บ้าน</p>	<p>เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย</p> <p>↓</p> <p>ข้าหลวงเทศาภิบาล</p> <p>↓</p> <p>ผู้ว่าราชการเมือง</p> <p>↓</p> <p>นายอำเภอ</p> <p>↓</p> <p>กำนัน</p> <p>↓</p> <p>ผู้ใหญ่บ้าน</p> <p> ↳ ข้าหลวงมหาดไทย ↳ ข้าหลวงยุติธรรม ↳ ข้าหลวงคลัง ↳ ข้าหลวงกำกับราชการ </p>

ที่มา : ดัดแปลงจากสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระยานุภาพ และพระยาราชเสนา, เทศาภิบาล , หน้า 65-91.

1 สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระยานุภาพและพระยาราชเสนา, เทศาภิบาล , หน้า 90.
 2 เรื่องเดียวกัน, หน้า 119.

จะเห็นได้ว่า ในแต่ละมณฑลจะมีข้าหลวงเทศาภิบาล* ที่ได้รับคำสั่งจากกระทรวงมหาดไทยโดยตรงเป็นผู้รับผิดชอบเป็นผลทำให้การบริหารงานในมณฑลทำได้รวดเร็วยิ่งขึ้น เพราะการสั่งการใด ๆ ที่เจ้ากระทรวงเคยส่งไปยังหัวเมืองเปลี่ยนเป็นส่งตรงไปยังข้าหลวงเทศาภิบาลในขณะเดียวกัน หัวเมืองที่เคยต้องส่งเรื่องไปยังเจ้ากระทรวงที่สังกัดก็เปลี่ยนเป็นส่งไปยังข้าหลวงเทศาภิบาลโดยตรงเช่นกัน³

นอกจากนี้ เพื่อสร้างความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันทั่วประเทศพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดให้เปลี่ยนชื่อมณฑลที่ขึ้นต้นด้วย "ลาว" เป็นชื่อทิศตามที่ตั้งมณฑล⁴ ดังนั้นมณฑลลาวเฉียงจึงเปลี่ยนชื่อเป็นมณฑลตะวันตกเฉียงเหนือ มณฑลลาวพวนเปลี่ยนเป็นมณฑลฝ่ายเหนือ มณฑลลาวท้าวเปลี่ยนเป็นมณฑลตะวันออกเฉียงเหนือ มณฑลเขมรเปลี่ยนเป็นมณฑลตะวันออก และมณฑลลาวกลาว เปลี่ยนเป็นมณฑลนครราชสีมา⁵

แต่ต่อมาได้มีการเปลี่ยนแปลงรายชื่อมณฑลอีกครั้งหนึ่ง โดยมณฑลตะวันตกเฉียงเหนือ เปลี่ยนเป็นมณฑลพายัพ มณฑลฝ่ายเหนือเปลี่ยนเป็นมณฑลอุดร มณฑลตะวันออกเฉียงเหนือ เปลี่ยนเป็นมณฑลอีสาน มณฑลตะวันออกเปลี่ยนเป็นมณฑลบูรพา⁶

การปกครองในแต่ละมณฑล นอกจากจะมีข้าหลวงเทศาภิบาลแล้วยังมีข้าหลวงรองซึ่งประกอบด้วยข้าหลวงมหาดไทย ทำหน้าที่ฝ่ายปกครองท้องที่ ข้าหลวงยุติธรรม ทำหน้าที่เร่งรัดตรวจสะสางคดีความที่ตั้งค้างอยู่ในโรงศาลตามหัวเมือง และข้าหลวงคลังทำหน้าที่จัดเก็บผลประโยชน์ในมณฑลอีกด้วย⁷

การปกครองแบบเทศาภิบาล ตามข้อบังคับหัวเมือง ร.ศ. 117 เป็นการรวมเขตหลาย ๆ เมืองเข้าเป็นมณฑล ซึ่งในแต่ละเมืองมีผู้ว่าราชการเมือง ที่ได้รับเลือกตั้งจาก

³ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาต่อราชญาณและพระยาราชเสนา, เทศาภิบาล, หน้า 90.

⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 108.

⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 83.

⁶ ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 17 27 มกราคม รศ. 119, หน้า 620 (กทช. มพวก. 36/008)

⁷ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาต่อราชญาณ และพระยาราชเสนา, เทศาภิบาล, หน้า 91.

* บางมณฑลที่ข้าหลวงเทศาภิบาลเป็นเจ้านายเชื้อพระวงศ์ จะเรียกว่า "ข้าหลวงต่างพระองค์ สำเร็จราชการมณฑล"

พระมหากษัตริย์โดยตรง หรือเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยเป็นผู้เลือกจากผู้มีความสามารถ แล้วกราบบังคมทูล ขอพระราชทานให้ทรงตั้งขึ้นให้ทำหน้าที่ดูแลรับผิดชอบในเมืองของตน ในบางกรณีผู้ว่าราชการเมืองอาจมีผู้ช่วยที่เรียกว่า ข้าหลวงกำกับราชการ* และในแต่ละเมืองจะมีข้าราชการคณะหนึ่งเรียกว่า กรมการเมือง ช่วยดูแลปกครองอีกด้วย⁸

นอกจากนี้ ในแต่ละเมืองยังแบ่งเป็น อำเภอ ตำบลและหมู่บ้าน ซึ่งปกครองตามพระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่ ร.ศ. 116 ที่กำหนดให้แต่ละอำเภอจะมีนายอำเภอ ซึ่งได้รับแต่งตั้งจากกระทรวงมหาดไทย ทำหน้าที่ดูแลรับผิดชอบในเขตอำเภอของตน และมีกรมการเมืองคณะหนึ่งช่วยดูแลร่วมกัน⁹

ส่วนการปกครองในตำบลและหมู่บ้าน จะเปิดโอกาสให้ราษฎรทำการเลือกตั้งกำนันและผู้ใหญ่บ้านขึ้น แต่จะไม่ถือว่าเป็นข้าราชการ จึงมิได้รับเงินเดือนจากพระมหากษัตริย์ หากแต่จะได้รับผลประโยชน์ตอบแทน ในด้านการยกเว้นราชการและเงินส่วยเล็ก** ตลอดจนระยะเวลาที่ดำรงตำแหน่ง¹⁰

สำหรับมณฑลประเทศราช จะมีกฎข้อบังคับในการปกครองแตกต่างจากมณฑลอื่นดังนี้

มณฑลตะวันตกเฉียงเหนือจะมี*** "กฎข้อบังคับปกครองมณฑลตะวันตกเฉียงเหนือ ร.ศ. 119"¹¹ กำหนดให้มีเจ้าพนักงานปกครองนครและเจ้าเมืองเป็นคณะหนึ่ง เรียกว่า "เค้าสนามหลวง" ซึ่งประกอบด้วย เจ้าผู้ครองนคร ข้าหลวงประจำนคร และข้าหลวงผู้ช่วย นอกจากนี้ยัง

⁸ สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 4 และพระยาราชเสนา, เทศาภิบาล, หน้า 70-71.

⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 72-73.

¹⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 75-77.

¹¹ สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 4 และพระยาราชเสนา, เทศาภิบาล, หน้า 128

* ถ้าเป็นเจ้านายเชื้อพระวงศ์จะเรียกว่า ข้าหลวงรอง

** ตามปกติผู้ที่ เป็น เลกส่วยหรือสังกัดกรมกองในราชการ จะต้องไป เข้าเวรทำการตามเจ้าสังกัดนายกองของตน

*** ขณะนั้นยังมีได้ เปลี่ยนชื่อเป็นมณฑลพายัพ

มีการแบ่งเมืองออกเป็นบริเวณ มีข้าหลวงบริเวณ เป็นผู้บังคับบัญชาวิธีการเช่นนี้ทำให้อำนาจของเจ้าผู้ครองนครลดลง จนถึงกับมีการเรียกร้องขอคืนอำนาจดั้งเดิมในเวลาต่อมา¹²

มณฑลบูรพา การปกครองในมณฑลนี้ยังคงเป็นแบบเก่าไม่ได้เป็นไปตามพระราชบัญญัติปกครองท้องที่ ร.ศ. 116 เนื่องจากขาดผู้มีความสามารถและชำนาญงานไปดำรงตำแหน่งเป็นผลทำให้เจ้าเมืองพระตะบองซึ่งดำรงตำแหน่งเป็นผู้สำเร็จราชการมีฐานะทรดัดขึ้นเจ้าพระยาเป็นพระยาคณาทรธรณินทร์ มีอำนาจอย่างเต็มที่แม้ว่าจะมีการส่งข้าหลวงเทศาภิบาลและข้าราชการส่วนหนึ่งจากกรุงเทพฯ แต่ก็มักมีการขัดแย้งจากพระยาคณาทรธรณินทร์ผู้สำเร็จราชการเมืองพระตะบองอยู่เสมอ นอกจากนี้การที่มณฑลบูรพามีพรมแดนติดต่อกับเขมรที่นิยมเปลี่ยนพรมแดนที่ต่อเนื่องกับเมืองนครราชสีมา และเมืองจำปาศักดิ์ ซึ่งเป็นดินแดนที่เกิดกรณีพิพาทกับฝรั่งเศสในวิกฤตการณ์ ร.ศ. 112 มาแล้ว ไทยกลัวว่าฝรั่งเศสจะเข้าแทรกแซงมณฑลบูรพา ดังนั้น จึงไม่ได้จัดการใดๆ รุนแรงลงไปเนื่องจากกลัวว่าพระยาคณาทรธรณินทร์ หากได้รับความเดือนร้อนจะหนีไปเป็นพวกกับฝรั่งเศส¹³

มณฑลไทรบุรี มณฑลนี้จะมีกฎเฉพาะในการปกครองที่ประกาศเมื่อวันที่ 30 มีนาคม ร.ศ. 116 มอบอำนาจให้เจ้าพระยาไทรบุรีเป็นข้าหลวงเทศาภิบาล ในแต่ละเมืองจะมีผู้ว่าราชการเมืองเป็นผู้จัดการปกครองตามคำสั่งของรัฐบาลที่ส่งผ่านข้าหลวงเทศาภิบาล ในขณะที่ผู้ว่าราชการเมืองก็ต้องรายงานราชการให้ข้าหลวงเทศาภิบาลทราบทุกกระยะ ซึ่งรวมทั้งต้องจัดทำดอกไม้เงินดอกไม้ทอง และเครื่องราชบรรณาการส่งไปยังเมืองไทรบุรี เพื่อให้ข้าหลวงเทศาภิบาลรวบรวมนำส่งมายังกรุงเทพฯ ส่วนคำสั่งและสารตราที่รัฐบาลเคยส่งตรงไปยังหัวเมือง ก็ยังคงเป็นไปตามรูปแบบเดิม เพียงแต่ผู้ว่าราชการเมือง ต้องตอบรับโดยตรงและต้องรายงานให้ข้าหลวงเทศาภิบาลทราบ ในกรณีที่มีการถวายฎีกาให้ผู้ว่าราชการเมืองนำกราบทูลถวายโดยตรงไปยังกระทรวงมหาดไทย โดยไม่ต้องรายงานข้าหลวงเทศาภิบาล¹⁴

12 สมเด็จพระกรมพระยาดำรงราชานุภาพและพระยาราชเสนา. เทศาภิบาล, หน้า 128.

13 สุวัฒน์ศรี วรสายัณห์, "การปกครองแบบเทศาภิบาล : มณฑลบูรพา," ใน มณฑลเทศาภิบาล : วิเคราะห์เปรียบเทียบ, วุฒิชัย มูลศิลป์ และสมโชติ อ๋องสกุล, บรรณาธิการ, หน้า 206-262.

14 สกรรจ์ จันทรัตน, "การปกครองแบบเทศาภิบาล: มณฑลไทรบุรี พ.ศ. 2440-2452," เรื่องเดียวกัน, หน้า 412.

ผู้วิจัยมีความเห็นว่า รูปแบบการปกครองระบอบเทศาภิบาลซึ่งเป็นผลทำให้หัวเมืองต่าง ๆ ถูกรวมเข้าด้วยกันนั้น จะส่งผลต่อการจัดการศึกษาในเวลาต่อมาเนื่องจากเมืองต่าง ๆ นี้ได้ถูกรวมกันเข้าโดยมีข้าหลวงเทศาภิบาลเป็นผู้ดูแล

จำนวนมณฑลเทศาภิบาล (ในระหว่างก่อน พ.ศ.2435-2445)

พระยาราชเสนา (ศิริ เทพหัสดิน ณ อยุธยา) ได้กล่าวถึงมณฑลเทศาภิบาล ซึ่งตรงกับ ในสมัยที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรสเป็นเจ้ากระทรวงในกรมศึกษาหัวเมืองว่า มีดังนี้

ตารางที่ 9 แสดงรายชื่อมณฑลเทศาภิบาล ก่อน พ.ศ.2435-2449

ก่อนพ.ศ. 2435	พ.ศ. 2435	พ.ศ. 2437	พ.ศ. 2438	พ.ศ. 2439	พ.ศ. 2440	พ.ศ. 2442	พ.ศ. 2449
1. มณฑล พายัพ	7. มณฑล พิษณุโลก	9. มณฑล ราชบุรี	10. มณฑล นครชัยศรี	14. มณฑล นครศรี- ธรรมราช	16. มณฑล ไทรบุรี	17. มณฑล เพชรบูรณ์	18. มณฑล จันทบุรี
2. มณฑล อุดร	8. มณฑล ปราจีน		11. มณฑล กรุงเทพฯ	15. มณฑล ชุมพร			
3. มณฑล อีสาน			12. มณฑล นครสวรรค์				
4. มณฑล บูรพา			13. มณฑล กรุงเทพฯ				
5. มณฑล นครราชสีมา							
6. มณฑล ภูเก็ต							

ที่มา : ดัดแปลงจาก สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรสและพระยาราชเสนา, เทศาภิบาล, หน้า 42-49 และ 82-85.

(รายละเอียดของเมืองในแต่ละมณฑลโปรดดูภาคผนวก ก ประกอบ)

จากตารางดังกล่าวพบว่า การปกครองแบบเทศาภิบาลในมณฑลกรุงเทพฯ จะแตกต่างกับการปกครองในมณฑลอื่น ๆ ดังนี้ คือ

1. มณฑลกรุงเทพฯ เป็นมณฑลเดียวที่อยู่ในการปกครองของเสนาบดีกระทรวงนครบาล ในขณะที่มณฑลอื่น ๆ ทั่วไปจะอยู่ในการปกครองของเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ดังนั้นจึงไม่มีตำแหน่งข้าหลวงเทศาภิบาล¹⁵ เป็นผู้ดูแลเหมือนเช่นมณฑลอื่น

2. มณฑลกรุงเทพฯ ซึ่งประกอบด้วย การรวมเมืองต่าง ๆ 6 เมือง คือ พระนคร เมืองธนบุรี เมืองปทุมธานี เมืองนครเขื่อนขันธ์ เมืองสมุทรปราการ และเมืองนนทบุรี จะมีกฎหมายปกครองภายในมณฑลแตกต่างกันโดยแยกเป็น พระนคร และเมืองธนบุรี ซึ่งรวมเข้าเป็นกรุงเทพฯ จะมีกฎหมายปกครองเฉพาะ ในขณะที่หัวเมืองอื่น ๆ คือเมืองปทุมธานี เมืองนครเขื่อนขันธ์ เมืองสมุทรปราการ และเมืองนนทบุรี จะใช้พระราชบัญญัติปกครองท้องที่ ร.ศ.116 แทนเช่นเดียวกับหัวเมืองมณฑลอื่น ๆ ทั่วไป ในการปกครอง¹⁶ รูปแบบการปกครองดังกล่าว จึงส่งผลต่อการจัดการปกครองในมณฑลกรุงเทพฯ ให้มี 2 รูปแบบ คือ มีกฎหมายเฉพาะใช้ในกรุงเทพฯ และมีกฎหมายท้องที่ที่ใช้ในบริเวณเมืองต่าง ๆ รอบนอก*

จากการค้นคว้าเอกสาร ผู้วิจัยพบหลักฐานว่าการแบ่งเขตเมืองในแต่ละมณฑล** ตามที่พระยาราชเสนาได้กล่าวไว้ใน "เทศาภิบาล" กับรายงานตรวจจัดการพระศาสนาและการศึกษาของพระสงฆ์ในมณฑลอีสาน มณฑลนครราชสีมา มณฑลภูเก็ต มณฑลราชบุรี แตกต่างกัน ดังนี้ คือ

มณฑลอีสาน ในระยะแรกประกอบด้วย 4 จังหวัด คือ จังหวัดอุบล จังหวัดปาศักดิ์ จังหวัดสระเกษ และจังหวัดมหาสารคาม¹⁷ จนถึงปี พ.ศ.2444 จึงได้รวมหัวเมืองต่าง ๆ แบ่งเป็น 5 บริเวณ คือ

15 สัมเด็จพระกรมพระยาดำรงราชานุภาพ และพระยาราชเสนา, เทศาภิบาล, หน้า 87.

16 เรื่องเดียวกัน.

17 "รายงานตรวจจัดการพระศาสนา และการศึกษาในมณฑลอีสาน ของ พระญาณรักขิต ผู้อำนวยการ ร.ศ.119," ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 17 27 ตุลาคม ร.ศ.120, หน้า 22 (กหช. มพรก 36/009).

* ในขณะที่หัวเมืองทั้ง 4 รอบนอกกรุงเทพฯ ถูกเรียกว่า "หัวเมืองมณฑลกรุงเทพฯ"

** โปรดดูภาคผนวก ค ประกอบ

- บริเวณอุบล ประกอบด้วย 3 เมือง คือ เมืองอุบล เมืองยโสธร และ เมืองเขมราฐ
 - บริเวณขุขันธ์ ประกอบด้วย 3 เมือง คือ เมืองขุขันธ์ เมืองสระเกษ และเมืองเดชอุดม
 - บริเวณสุรินทร์ ประกอบด้วย 2 เมือง คือ เมืองสุรินทร์ และเมืองสังฆะ
 - บริเวณร้อยเอ็ด ประกอบด้วย 5 เมือง คือ เมืองร้อยเอ็ด เมืองสุวรรณภูมิ เมืองสารคาม เมืองกาฬสินธุ์ และเมืองกมลาไสย
 - บริเวณจำปาศักดิ์ ประกอบด้วย 1 เมือง คือ เมืองจำปาศักดิ์¹⁸
- มณฑลนครราชสีมา เดิมประกอบด้วย 4 หัวเมือง คือ เมืองนครราชสีมา เมืองภูเขียว เมืองเพชรบูรณ์ และเมืองวิเชียรบุรี แต่ในปี พ.ศ. 2440 ข้าหลวงเทศาภิบาล ได้จัดแบ่งหัวเมืองเป็น 4 บริเวณ คือ
- บริเวณเมืองนครราชสีมา ประกอบด้วย เมืองนครราชสีมา เมืองนิมาย เมืองปักธงชัย และเมืองนครจำนาศักดิ์
 - บริเวณเมืองนางรอง ประกอบด้วย เมืองนางรอง เมืองบุรีรัมย์ เมืองประโคนชัย และเมืองรัตนบุรี
 - บริเวณเมืองชัยภูมิ ประกอบด้วย เมืองชัยภูมิ เมืองจตุรัส เมืองบำเหน็ด-ณรงค์ เมืองภูเขียว และเมืองเกษตรสมบูรณ์
 - บริเวณเมืองเพชรบูรณ์ ประกอบด้วย เมืองเพชรบูรณ์ เมืองวิเชียรบุรี เมืองบัวชุม เมืองไช้บาดาล และเมืองกรรมพราณ¹⁹
- มณฑลภูเก็ต ประกอบด้วย 9 หัวเมือง คือ เมืองภูเก็ต เมืองถลาง เมืองตะกั่วป่า เมืองพังงา เมืองตะกั่วทุ่ง เมืองกระบี่ เมืองระนอง เมืองกระบุรี และเมืองตรังบุรี²⁰

18 รายงานตรวจจัดการคณะกรรมการพระศาสนา และการศึกษาในมณฑลอีสาน ของพระญาณรักชิต ผู้อำนวยการ ร.ศ. 120, "ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 19, หน้า 6 (กษ.มพรก 36/010).

19 "รายงานข้าหลวงเทศาภิบาล มณฑลนครราชสีมา, "ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 16, วันที่ 13 สิงหาคม รศ. 118, หน้า 247 และ 255-256. (กษ.มพรก. 36/008).

20 "รายงานพระสงฆ์จัดการศึกษามณฑลภูเก็ต รัตนโกสินทร์ ศก 118, "ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 16 25 มีนาคม 118, หน้า 5-8 (กษ.มพรก 36/008).

มณฑลราชบุรี ประกอบด้วย 4 หัวเมือง คือ เมืองราชบุรี เมืองกาญจนบุรี เมืองสมุทรสงคราม และเมืองเพชรบุรี²¹

ส่วนมณฑลจันทบุรีนั้น พระยาราชเสนาได้ระบุว่าตั้งขึ้นในปี พ.ศ. 2449 แต่จากหลักฐานที่ปรากฏในราชกิจจานุเบกษา เล่ม 16 ร.ศ. 118 (พ.ศ. 2442) ซึ่งกล่าวถึงพระสงฆ์ ผู้อำนวยการศึกษาหัวเมืองเฝ้าทูลลาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ไปจัดการศึกษาหัวเมือง ผู้วิจัยพบข้อความว่า "...พระสุคุณคณาภรณ์ ผู้อำนวยการศึกษามณฑลจันทบุรี..."²² และเมื่อพิจารณาประกอบกับร่างโครงการศึกษาในหัวเมือง ร.ศ. 117 (พ.ศ. 2441) ของเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ ที่นำขึ้นทูลเกล้าฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ เจ้าอยู่หัว พบว่ามีการกล่าวถึงการจัดการศึกษาในมณฑลจันทบุรีขึ้น แต่ก่อนหน้านั้น คือ พ.ศ. 2439-2440* ซึ่งเป็นระยะเวลาที่เจ้าพระยาภาสกรวงศ์เป็นผู้จัดการศึกษาในหัวเมือง ไม่ปรากฏว่ามีคำว่า มณฑลจันทบุรี ในรายงานการศึกษาในหัวเมืองของกรมศึกษาธิการแต่อย่างใด

นอกจากนี้ข้อความที่ปรากฏในลายพระหัตถ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ที่ 78 ลงวันที่ 28 สิงหาคม ร.ศ. 118 ที่ทรงมีไปทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ความว่า "...มณฑลจันทบุรี... การปกครองก็ยังไม่ได้จัดให้เหมือนมณฑลอื่นทั่วไป..."²³

จากหลักฐานดังกล่าวเมื่อพิจารณาประกอบกับ "รายงานของพระสุคุณคณาภรณ์ ผู้อำนวยการศึกษามณฑลจันทบุรี"²⁴ ผู้วิจัยจึงขอสันนิษฐานว่า ได้มีการรวมเมืองจันทบุรี เมืองแกลง

21 "รายงานข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลราชบุรี, " ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 16 29 ตุลาคม ร.ศ. 118, หน้า 1 (กษ.มพรก. 36/008).

22 "พระสงฆ์ผู้อำนวยการศึกษาเฝ้าทูลลาไปจัดการศึกษาหัวเมือง, " ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 16 28 มกราคม ร.ศ. 118, หน้า 626 (กษ.มพรก. 36/007).

23 สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ลายพระหัตถ์เกี่ยวกับการจัดการศึกษา (พระนคร: โรงพิมพ์มหาสมุทรราชวิทยาลัย, 2514), หน้า 11.

24 "รายงานพระสงฆ์จัดการศึกษามณฑลจันทบุรี, " ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 16 24 กันยายน ร.ศ. 118, หน้า 367-370. (กษ.มพรก 36/008).

* โปรดดูที่ภาคผนวก ง ประกอบ

เมืองขลุง เมืองระยอง เมืองตราด และเมืองประจันตคีรีเขตร เข้าเป็นมณฑลจันทบุรี ขึ้นใน
 ประมาณปี พ.ศ. 2441 หรือ ร.ศ. 117 แต่เนื่องจากวิกฤตการณ์ ร.ศ. 112 ดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่า
 ได้ทำให้ฝรั่งเศสยึดจันทบุรีไว้เป็นประกันเพื่อให้ไทยปฏิบัติตามข้อตกลงอย่างครบถ้วน เป็นผลทำให้ไม่
 สามารถจัดการปกครองแบบเทศาภิบาลขึ้นได้ การตั้งมณฑลจันทบุรีในระยะเวลาดังกล่าวจึงน่าที่จะ
 เป็นการตั้งขึ้นด้วยเหตุผลในการป้องกันประเทศเช่นเดียวกับการตั้งมณฑลขึ้นในระยะก่อน พ.ศ. 2435
 จนถึงในปี พ.ศ. 2446 เมื่อไทยตกลงยกดินแดนฝั่งขวาแม่น้ำโขงซึ่งได้แก่ เมืองหลวงพระบาง
 เมืองมโนไพร และเมืองจำปาศักดิ์ให้ฝรั่งเศส เพื่อแลกเปลี่ยนกับเมืองจันทบุรี²⁵ จึงทำให้มีการจัด
 การปกครองแบบเทศาภิบาลในมณฑลจันทบุรีขึ้นในอีก 3 ปีต่อมา

2. สภาพพื้นฐานทางเศรษฐกิจ

การประกอบอาชีพของประชาชนในมณฑลส่วนใหญ่ยังคงเป็นการเกษตรกรรม การ
 เพาะปลูก การเลี้ยงสัตว์ และการค้า แต่ในบางมณฑล ที่มีพื้นที่ติดกับชายฝั่งทะเล เช่น มณฑลภูเก็ต
 และมณฑลจันทบุรี ประชาชนจะประกอบอาชีพการประมงเป็นส่วนใหญ่

สภาพพื้นฐานทางเศรษฐกิจ ที่ต้องอาศัยธรรมชาติเป็นเครื่องกำหนดในการประกอบ
 อาชีพส่งผลให้ประชาชนทั่วไปตามมณฑลหัวเมือง มีเศรษฐกิจไม่มั่นคงนัก บางมณฑลเมื่อเกิดทุนกิกภัย
 ขึ้น เช่น การเกิดภัยแล้งในมณฑลอีสาน ในปลายปี พ.ศ. 2444 เป็นผลทำให้ราษฎรต้องอพยพ
 บ้านเรือนไปตั้งถิ่นฐานในที่อื่น ดังรายงานของพระญาณรักชิตที่ว่า "... ผู้ที่ไม่ละภูมิลำเนา เป็นแต่
 ไปเที่ยวขอทานมาเลี้ยงกันอยู่กับที่ก็มีมาก..."²⁶ หรือ การเกิดน้ำท่วมในมณฑลภูเก็ตอยู่เสมอก็ทำให้
 ราษฎรต้องประสบปัญหาการขาดแคลนอาหาร จนถึงกับทำให้พระส่วนหนึ่งมาลาจะไปอยู่เมืองอื่น²⁷
 ผู้วิจัยมีความเห็นว่าการประสบปัญหาดังกล่าวเป็นสาเหตุสำคัญหนึ่งที่มีผลต่อการจัดการศึกษาในหัวเมือง
 ในเวลาต่อมา

²⁵ เน้นศรี ติ๊ก, การต่างประเทศกับเอกราชและอธิปไตยของไทย, หน้า 78.

²⁶ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. มร. 5ศ/39 เรื่อง รายงานพระญาณรักชิตมณฑลตะวันออก
 เฉียงเหนือ (20 ส.ค.-14 ก.ย. 120).

²⁷ "รายงานพระสงฆ์จัดการศึกษามณฑลภูเก็ต," ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 18, หน้า
 55.

3. สภาพพื้นฐานทางสังคม

สภาพเศรษฐกิจดังกล่าว ทำให้สภาพสังคมในมณฑลหัวเมืองทั่วไป เป็นสังคมเกษตรกรรมที่ต้องอาศัยแรงงานภายในครอบครัวไปช่วยในการเพาะปลูก จึงไม่เห็นความสำคัญของการศึกษาเท่าใดนัก ดังที่ พระอมรโมลี ผู้อำนวยการศึกษาในมณฑลนครชัยศรี กล่าวไว้ในรายงานถวายสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ถึงเรื่องนี้ว่า "...เด็กมาอยู่เล่าเรียน มีเพียง 4 เดือนบ้าง 5 เดือนบ้าง เมื่อถึงฤดูทำนาบิดามารดาก็ต้องมาลาไปทำนาเมื่อสิ้นฤดูทำนาแล้วจึงพามาส่งใหม่..."²⁸ ซึ่งคล้ายคลึงกับที่พบในรายงานการศึกษามณฑลกรุงเทพฯของพระธรรมไตรโลกาจารย์ว่า "...ถึงฤดูทำนามารดาบิดาพากันถอนบุตรของตนๆ ออกจากโรงเรียนเพื่อให้ช่วยทำการ..."²⁹

ส่วนในมณฑลภูเก็ตและมณฑลจันทบุรี การที่ประชาชนส่วนใหญ่มีอาชีพทำการประมง ทำให้ต้องอพยพเร่ร่อนอยู่เสมอ ๆ จึงไม่เห็นความสำคัญของการศึกษาเช่นเดียวกัน นอกจากนี้สภาพแวดล้อมทางสังคม ยังทำให้ประชาชนตามหัวเมืองมณฑลต่าง ๆ มีภาษาและวัฒนธรรมแตกต่างกันอีกด้วย เช่น ในมณฑลบูรพา มณฑลราชบุรี และมณฑลจันทบุรี ประชาชนจะนิยมพูดภาษา เขมร และ ภาษาลาวเป็นส่วนใหญ่ ถึงกับบางคนโตเป็นผู้ใหญ่แล้วยังพูดภาษาไทยไม่ได้³⁰

สภาพการศึกษา

1. มณฑลที่มีการจัดการศึกษา

สภาพดังกล่าวเป็นผลทำให้การจัดการศึกษาในมณฑล เต็มไปด้วยความยากลำบาก โดยเฉพาะในมณฑลประเทศราช เช่น มณฑลพายัพ และมณฑลบูรพาทำให้ในขณะนั้นแม้ว่าจะมีมณฑลถึง 19 มณฑล แต่การจัดการศึกษาในสมัยที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯทรงเป็นผู้จัดการศึกษาในหัวเมืองนั้นก็ไม่สามารถที่จะจัดได้ทั่วทุกมณฑล ผู้วิจัยมีความเห็นว่าน่าที่มาจากสาเหตุดังนี้ คือ

²⁸ "รายงานพระสงฆ์จัดการศึกษามณฑลนครชัยศรี, "ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 16, หน้า 4. (กทช.มพรก, 36/006).

²⁹ "รายงานตรวจการศึกษามณฑลกรุงเทพฯ," ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 17 หน้า 10. (กทช.มพรก. 36/008).

³⁰ "รายงานพระสงฆ์จัดการศึกษามณฑลจันทบุรี. "ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 16, หน้า 370 (กทช.มพรก.36/008).

1. สาเหตุจากสภาพการปกครองในหัวเมือง โดยเฉพาะในมณฑลประเทศราช เช่น มณฑลพายัพ และมณฑลไทรบุรี เป็นต้น ด้วยเหตุที่เจ้าเมืองเคยมีอำนาจในเมืองของตนมาก่อน การจัดการปกครองแบบเทศาภิบาล ทำให้อำนาจของเจ้าเมืองต้องถูกลดลง ส่งผลให้เจ้าเมืองบางเมืองไม่พอใจทำการต่อต้านรัฐบาลโดยสร้างความวุ่นวายอยู่เสมอ ดังเช่น เจ้าเมืองแพร์ ในมณฑลพายัพได้สนับสนุนกองโจรเงี้ยวให้ต่อสู้กับรัฐบาล จนกลายเป็นกบฏเงี้ยวเมืองแพร์ขึ้นในปี พ.ศ. 2445³¹

นอกจากนี้ในหัวเมืองนครเชียงใหม่ยังประสบกับปัญหาจากการที่ "...คูบาทามวัดห้ามไม่ให้ตั้งโรงเรียน..."³² อีกด้วย ซึ่งในขณะที่ยังดำรงตำแหน่งเป็นผู้อำนวยการศึกษาในหัวเมืองนั้น สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ มีพระสมณศักดิ์เป็น เจ้าคณะใหญ่แห่งนิกายธรรมยุติ* ทำให้การจัดการใด ๆ ต้องทำด้วยความระมัดระวัง ดังข้อความจากลายพระหัตถ์ที่ทรงมีไปถึงผู้อำนวยการศึกษาในมณฑลหนึ่งว่า "...การที่จะแปลงให้เป็นธรรมยุตินั้น เธอเป็นธุระไม่ได้เป็นแน่

31 สรัสวดี ประยูรเสถียร, "การปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาล : มณฑลพายัพ." ใน มณฑลเทศาภิบาล : วิเคราะห์เปรียบเทียบ, หน้า 44-45.

32 กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. มร.5ศ12/8 เอกสารกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 5 กระทรวงศึกษาธิการ เรื่อง จัดการคณะสงฆ์หัวเมืองต่าง ๆ [17 พ.ย.117-129].

* ในขณะนั้นพระราชอาณาเขต จัดเป็น 3 นิกาย คือ มหานิกาย ธรรมยุตินิกาย และรามัญนิกาย มหานิกายนั้นเป็นนิกายดั้งเดิมของประเทศ ส่วนธรรมยุตินิกายนั้น เป็นนิกายที่แยกออกมาจากมหานิกายมาตั้งขึ้นใหม่ในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งในขณะนั้นทรงผนวชอยู่เป็นผู้ตั้งขึ้น และรามัญนิกายนั้นเป็นนิกายที่สืบเชื้อสายมาจากรามัญด้วยกันเอง นอกจากนี้ยังมีพวกอันานิิกายและจีนนิกายอีก แต่นิกายทั้ง 2 ไม่ได้รับการยกย่องเป็นนิกายสงฆ์ ใ้ นับเป็นเพียงนักรบตเท่านั้น การปกครองพระสงฆ์ต่างนิกายเหล่านี้แยกเป็น 4 คณะ คือ คณะเหนือ คณะใต้ คณะกลาง และคณะธรรมยุติ 3 คณะแรกมีสมเด็จพระราชาคณะเป็นเจ้าคณะใหญ่ ส่วนคณะธรรมยุตินั้นขึ้นตรงต่อสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ เมื่อพิจารณาจากลักษณะการปกครองดังกล่าวพอจะตั้งข้อสังเกตได้ว่า นิกายธรรมยุตินั้นเป็นเพียงคณะสงฆ์คณะหนึ่งเท่านั้น ในขณะที่พระสงฆ์ส่วนใหญ่ของประเทศเป็นมหานิกาย : รายละเอียดโปรดดู สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, การคณะสงฆ์ (พระนคร: โรงพิมพ์ศรีศตวรรษ, 2514) หน้า 1-14.

เพราะจะเป็นเรื่องหัวแหวน... จะพาให้เข้าใจว่า เธอตั้งใจจะไปแปลงพระสงฆ์..."³³
ข้อความจากลายพระหัตถ์ดังกล่าวนี้แสดงให้เห็นว่า สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงมีความระมัดระวัง
อย่างยิ่งที่จะมิให้คนทั่วไป ในขณะที่นั้นเข้าใจว่าจะทรงใช้อำนาจในการเป็นสมเด็จพระสังฆราชแห่ง
นิกายธรรมยุติ เข้าไปมีบทบาทต่อคณะสงฆ์ในการจัดการศึกษาในหัวเมือง

สำหรับมณฑลไทรบุรี นอกจากจะพบปัญหาจากเจ้าเมืองซึ่งเป็นคนต่างชาติ
ต่างภาษา ต่างศาสนา และขนบธรรมเนียมประเพณีจนต้องทำให้ต้องมีกฎเฉพาะในการปกครองแล้ว
ยังมีอาณาเขตติดกับเมืองมลายูของอังกฤษ ดังนั้น การจัดการใด ๆ ในมณฑลนี้จึงต้องคำนึงถึงท่าที
ของอังกฤษที่มุ่งจะคอยแทรกแซงอยู่เสมอตลอดเวลาด้วย

2. สาเหตุจากการที่ ยังไม่สามารถเลือกหาตัวผู้ช่วยราชการได้ครบทุกมณฑล³⁴
ด้วยเหตุผลดังกล่าว จึงทำให้ในปีแรกที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงเริ่มจัด
การศึกษาในหัวเมือง มีผู้ช่วยราชการศึกษาเพียง 9 รูป จัดการศึกษาใน 10 มณฑล แต่ต่อมาในปี
พ.ศ. 2442 ก็ได้ผู้ช่วยราชการศึกษา 4 รูป จัดการศึกษาเพิ่มขึ้นอีก 4 มณฑล รวมมณฑลที่ได้รับการจัด
การศึกษาทั้งสิ้น 14 มณฑล ดังนี้

- มณฑลอีสาน	- มณฑลบูรพา
- มณฑลนครราชสีมา	- มณฑลภูเก็ต
- มณฑลพิษณุโลก	- มณฑลปราจีน
- มณฑลราชบุรี	- มณฑลนครชัยศรี
- หัวเมืองมณฑลกรุงเทพฯ	- มณฑลนครสวรรค์
- มณฑลกรุงเก่า	- มณฑลนครศรีธรรมราช
- มณฑลชุมพร	- มณฑลจันทบุรี

ในแต่ละมณฑลดังกล่าว จะมีผู้ช่วยราชการศึกษาดังรายนามตามตารางต่อไปนี้คือ

³³ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ลายพระหัตถ์เกี่ยวกับการศึกษา,
หน้า 199. (ลายพระหัตถ์ที่ 55 วันที่ 14 มิถุนายน ร.ศ. 112).

³⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 23. (ลายพระหัตถ์ที่ 66 วันที่ 18 สิงหาคม ร.ศ. 118).

ตารางที่ 10 แสดงรายชื่อมณฑลและผู้อำนวยการมณฑลที่จัดการศึกษาในสมัยสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส (พ.ศ. 2441-2444)

พ.ศ.	มณฑล อีสาน	มณฑล บูรพา	มณฑล นครราชสีมา	มณฑล ภูเก็ต	มณฑล พิษณุโลก	มณฑล ปราจีน	มณฑล ราชบุรี	มณฑล นคร- ชัยศรี	หัวเมือง มณฑล กรุงเทพฯ	มณฑล นครสวรรค์	มณฑล กรุงเทพฯ	มณฑล นครศรี- ธรรมราช	มณฑล สุพรรณ	มณฑล จันทบุรี
2441 (ร.ศ. 117)	-	-	-	พระมหา บุญยาก	พระราชา ภวี่	พระอมร ภักขิต	--	พระอมรโมลี	พระ - ธรรมไตร โลกจารย์	พระเมธา ธรรมรส	พระเทพ ภวี่	-	พระสาสน์ ติลก	พระสุคุณ คณาภรณ์
2442 ¹ (ร.ศ. 118)	พระญาณ รักขิต	พระอุตร คณาภรณ์	พระราช ภวี่ (พระ อมรเมธา จารย์- ผู้ช่วย)	พระมหา บุญยาก	พระเทพ ภวี่	พระอมร ภักขิต	--	พระอมรโมลี	พระธรรม ไตรโลก จารย์	พระเมธา ธรรมรส	พระเทพ ภวี่	พระศิริ ธรรมมณี	พระสาสน์ ติลก	พระสุคุณ คณาภรณ์
2443 ² (ร.ศ. 119)	พระญาณ รักขิต	พระอุตร คณาภรณ์	พระเทพ มณี	-	พระเทพ ภวี่	*	พระอมร โมลี	*	พระธรรม ไตรโลก จารย์	พระเมธา ธรรมรส	พระธรรม ราชา วัตร	พระศิริ ธรรมมณี	พระสาสน์ ติลก	พระสุคุณ คณาภรณ์
2444 ³ (ร.ศ. 120)	พระญาณ รักขิต	พระอุตร คณาภรณ์	พระเทพ มณี	-	+	+	+	*	พระธรรม ไตรโลก จารย์	พระเมธา ธรรมรส	พระธรรม ราชา วัตร	พระศิริ ธรรมมณี	พระสาสน์ ติลก	พระสุคุณ คณาภรณ์

ที่มา : ตัดแปลงจาก

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. มร. 58/37 เรื่อง สรุปรายงานจัดการคณะกรรมการศาสนาและการศึกษาหัวเมือง ปี 117-118.

² ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 17 และ เล่ม 18. (กษ.มปรก. 36/008 และ 36/009).

³ ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 19. (กษ.มปรก. 36/010).

หมายเหตุ - ยังไม่มีผู้อำนวยการศึกษา * ไม่ปรากฏข้อมูล

จากตารางดังกล่าว จะเห็นว่า เมื่อจัดการศึกษาหัวเมืองไประยะหนึ่ง ต้องประสบกับปัญหาการขาดผู้อำนวยการศึกษาในมณฑลชั้น เช่น ในมณฑลภูเก็ต ที่มีพระมหานายก เป็นผู้อำนวยการศึกษามณฑล เนื่องจากต้องประสบกับปัญหาทางสุขภาพ ต้องลาสิกขาออกมารักษาตัวในเวลาต่อมา³⁵ ในขณะที่มณฑลปราจีน และมณฑลนครชัยศรี ผู้วิจัยไม่ได้พบข้อมูลเกี่ยวกับผู้อำนวยการศึกษามณฑล ซึ่งสันนิษฐานว่าอาจเป็นไปในลักษณะเดียวกัน

นอกจากนี้ ยังมีการเปลี่ยนแปลงในเรื่องของผู้อุดหนุนการศึกษาหัวเมือง จากกระทรวงมหาดไทยมาเป็นกระทรวงธรรมการในภายหลัง³⁶

2. ลักษณะของการตั้งโรงเรียน

ผู้วิจัยพบว่าแตกต่างกับในระยะแรก คือ มิได้ตั้งโรงเรียนขึ้นเฉพาะตามเมืองใหญ่แต่เป็นการจัดลงไปในแต่ละอำเภอ (ขณะนั้นเรียกว่า แขวง) ซึ่งอยู่ในแต่ละเมืองภายในมณฑลนั้น ๆ ซึ่งเป็นการจัดในลักษณะที่สอดคล้องกับรูปแบบของการปกครองในระบอบเทศาภิบาล

3. จำนวนโรงเรียน

จากการศึกษาผู้วิจัยพบว่าจำนวนโรงเรียนที่ตั้งขึ้นในแต่ละมณฑล ตามตารางดังต่อไปนี้

³⁵ "รายงานตรวจจัดการพระศาสนาและการศึกษาในมณฑลภูเก็ต ของนายดีมหานายกผู้อำนวยการเก่า ร.ศ.119," ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 18, หน้า 44. (กษ.มปรก. 36/009).

³⁶ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ลายพระหัตถ์เกี่ยวกับการศึกษา, หน้า 418 (ลายพระหัตถ์ที่ 16 วันที่ 3 พ.ค. ร.ศ.120).

ตารางที่ 11 แสดงรายชื่อโรงเรียนและจำนวนนักเรียนในเขตเทศบาลส่วน ในสมัยสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ เป็นเจ้ากระทรวงในกรมศึกษาหัวเมือง พ.ศ. 2441-2444 (ร.ศ. 117-120)

พ.ศ. 2441 (ร.ศ. 117) ¹		พ.ศ. 2442 (ร.ศ. 118) ²		พ.ศ. 2443 (ร.ศ. 119) ³		พ.ศ. 2444 (ร.ศ. 120) ⁴	
โรงเรียน	จำนวนนักเรียน	โรงเรียน	จำนวนนักเรียน	โรงเรียน	จำนวนนักเรียน	โรงเรียน	จำนวนนักเรียน
(ร.ร.ที่มีมาแต่เดิม) เมืองอุบล		เมืองอุบล		เมืองอุบล		บริเวณอุบล -เมืองอุบล	
1. โรงเรียนอุบลวิทยาคม *	*	1. โรงเรียนอุบลวิทยาคม *	*	1. โรงเรียนอุบลวิทยาคม 133		1. โรงเรียนอุบลวิทยาคม *	* ไม่ปรากฏข้อมูล
2. โรงเรียนวาลิสถาน *	*	2. โรงเรียนวาลิสถาน (จำนวนเมืองเก่า) *	*	2. โรงเรียนวาลิสถาน 38		2. โรงเรียนวาลิสถาน *	
3. โรงเรียนยายหนู *	30-40	3. โรงเรียนยายหนู *	*	3. โรงเรียนยายหนู 37		3. โรงเรียนกษัตริย์ศาสตร์ *	
4. โรงเรียนอุดมวิทยากร *	*	4. โรงเรียนอุดมวิทยากร *	*	4. โรงเรียนอุดมวิทยากร 48		4. โรงเรียนศาลาท่าหลวง *	
5. โรงเรียนกษัตริย์ศาสตร์ (สร้าง ร.ศ. 117) อยู่บริเวณหน้าคู *	*	5. โรงเรียนกษัตริย์ศาสตร์ *	*	5. โรงเรียนกษัตริย์ศาสตร์ 29		5. โรงเรียนวัดทุ่ง *	
				6. โรงเรียนวัดสีทอง 45		6. โรงเรียนวัดกลาง (ต่อมาย้ายไปรวมกับวัดป่า) *	
				7. โรงเรียนวัดทุ่ง 60		7. โรงเรียนวัดเพลง *	
				8. โรงเรียนวัดกลาง 37		8. โรงเรียนวัดเทพนิมิตร *	
				9. โรงเรียนวัดกลาง 20		9. โรงเรียนเทพนิมิตร *	
				10. โรงเรียนวัดใต้เมืองท่าโขย 19		10. โรงเรียนวัดตระการ *	
						11. โรงเรียนวัดกลาง (อ. ญุบลย์) *	
						-เมืองยโสธร (3 ตำบล) *	
						12. ศาลาหน้าท่าเนียบ *	
						13. โรงเรียนวัดธาตุ *	
						14. โรงเรียนวัดธรรม-มหาอโศก *	
				จังหวัดจำปาศักดิ์		-เมืองเขมรราช *	
				11. โรงเรียนวัดมัตยา-ราม 48		15. โรงเรียนวัดไชยภูมิ *	
				12. โรงเรียนวัดธาตุ - ป่าสัก 29		-เมืองขุขันธ์ (2 ตำบล) *	
						16. โรงเรียนวัดเทพนิมิตร *	
				จังหวัดสระเกษ		-เมืองสระเกษ (1 ตำบล) *	
				13. โรงเรียนวัดพระโต 30		18. โรงเรียนวัดพระโต *	
				14. โรงเรียนวัดพรหม - สุรินทร์ *			
						บริเวณสุรินทร์	
						-เมืองสุรินทร์ (4 ตำบล) *	
						19. โรงเรียนวัดพรหม-สุรินทร์ *	
				จังหวัดมหาสารคาม			
				15. โรงเรียนวัดกลาง เมืองกาฬสินธุ์ 48		20. โรงเรียนวัดศาลาลอย *	
				16. โรงเรียนวัดกลาง เมืองกมลาไสย 36		21. โรงเรียนบ้านนาสวน *	
						22. โรงเรียนวัดบ้านจอม-พระ *	
						-เมืองสังขะ (2 ตำบล) *	
						23. โรงเรียนวัดกลาง *	
						24. โรงเรียนวัดโนน *	
						บริเวณร้อยเอ็ด	
						-เมืองร้อยเอ็ด (4 ตำบล) *	
						25. โรงเรียนวัดสว่าง *	
						26. โรงเรียนวัดกลาง *	
						27. โรงเรียนวัดบึง *	
						28. โรงเรียนวัดกลาง *	
						-เมืองสุวรรณภูมิ (4 ตำบล) *	
						29. โรงเรียนวัดกลาง *	
						30. โรงเรียนวัดสว่าง *	
						31. โรงเรียนวัดธาตุ *	
						32. โรงเรียนวัดกลาง *	
						-เมืองสำราญ *	
						33. โรงเรียนวัดท่าแขก *	
						34. โรงเรียนวัดกลาง (อ. ภูเขียว) *	
						35. โรงเรียนวัดเหนือ *	
						36. โรงเรียนวัดกลาง (อ. วาปี) *	
						-เมืองกาฬสินธุ์	
						37. โรงเรียนวัดกลาง *	
						38. โรงเรียนวัดเหนือ *	
						39. โรงเรียนวัดหอไตร *	
						40. โรงเรียนวัดกลาง *	
						41. โรงเรียนวัดกลาง *	
						-เมืองกมลาไสย (5 ตำบล) *	
						42. โรงเรียนวัดไชย *	
						43. โรงเรียนวัดบ้านขามเปี้ย *	
						44. โรงเรียนวัดบ้านเหล่ากลาง *	
						45. โรงเรียนวัดสังทอง *	
						46. โรงเรียนวัดกลาง บริเวณจำปาศักดิ์ *	
						-เมืองจำปาศักดิ์ (2 ตำบล) *	
						47. โรงเรียนวัดมัตยาราม *	
						48. โรงเรียนวัดธาตุ *	
รวม	5		5		16		48

หมายเหตุ * ไม่ปรากฏข้อมูล

ที่มา : ตัดแปลงจาก

- 1 "รายงานตรวจจัดการพระศาสนาและการศึกษาในเขตเทศบาลส่วน ของ พระญาณรักจิต รศ. 119," ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 17 27 ตุลาคม รศ. 120, หน้า 22-28. (กทช. มพทก 36/009)
- 2 เรื่องเดียวกัน.
- 3 เรื่องเดียวกัน.
- 4 "รายงานตรวจจัดการพระศาสนาและการศึกษาในเขตเทศบาลส่วน ของพระญาณรักจิต รศ. 120," ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 19 10 สิงหาคม รศ. 121, หน้า 6-13 (กทช. มพทก 36/010)

ตารางที่ 12 แสดงรายชื่อโรงเรียนและจำนวนนักเรียนในเขตเทศบาลฯ ในสังกัดสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ เป็นผู้เข้ากระทรวงในกรมศึกษาหัวเมือง พ.ศ. 2441-2444 (ร.ศ. 117-120)

พ.ศ. 2441 (ร.ศ. 117) ¹		พ.ศ. 2442 (ร.ศ. 118) ²		พ.ศ. 2443 (ร.ศ. 119) ³		พ.ศ. 2444 (ร.ศ. 120) ⁴	
โรงเรียน	จำนวนนักเรียน	โรงเรียน	จำนวนนักเรียน	โรงเรียน	จำนวนนักเรียน	โรงเรียน	จำนวนนักเรียน
เมืองพระตะบอง		เมืองพระตะบอง		เมืองพระตะบอง		เมืองพระตะบอง	
1. โรงเรียนวัดนิหาราม (ภายหลังเปลี่ยนชื่อเป็นโรงเรียนคณาจารย์)	50	1. โรงเรียนคณาจารย์	50	1. โรงเรียนคณาจารย์	35	1. โรงเรียนคณาจารย์	57
		2. โรงเรียนวัดอโศกวิบูลย์ (เปลี่ยนชื่อเป็นรามณวิบูลย์)	30	2. โรงเรียนรามณวิบูลย์-ฉิมพลี	37	2. โรงเรียนรามณวิบูลย์-ฉิมพลี	38
		3. โรงเรียนวัดนิคมพสุ-นิเวศน์ (เปลี่ยนชื่อเป็นอภัยวิเทศ)	27	3. โรงเรียนอภัยวิเทศ	25	3. โรงเรียนอภัยวิเทศ	*
		เมืองเสียมราช		เมืองสวายจิก (เมืองขึ้น)		เมืองสวายจิก	
		4. โรงเรียนวัดราชบุรณะ (ภายหลังเปลี่ยนชื่อเป็นโรงเรียนผจญวิเทศ)	22	4. โรงเรียนวัดมะกอก (ภายหลังเปลี่ยนชื่อเป็นโรงเรียนเกิดบุญกิจ)	*	4. โรงเรียนเกิดบุญกิจ	17
		5. โรงเรียนวัดพรหมรัตน (ภายหลังเปลี่ยนชื่อเป็นโรงเรียนวัดวิเทศ)	16				
		เมืองศรีโสภณ		เมืองมณฑลบุรี (เมืองขึ้น)		เมืองมณฑลบุรี	
		6. โรงเรียนวัดจอมสุกชา-วาส (ภายหลังเปลี่ยนชื่อเป็นโรงเรียนวัดป่าจุงราชบุรี)	*	5. โรงเรียนวัดระสือไกรภัก (ภายหลังเปลี่ยนชื่อเป็นโรงเรียนวัดระสือไกรภัก)	26	6. โรงเรียนวัดระสือไกรภัก	*
		7. โรงเรียนวัดเวฬุวัน (ภายหลังเปลี่ยนชื่อเป็นโรงเรียนวัดป่าจุง)	5	เมืองเสียมราช		เมืองศรีโสภณ (เมืองขึ้น)	
				6. โรงเรียนผจญวิเทศ	27	7. โรงเรียนวัดโพธิ์ทอง	33
				7. โรงเรียนวัดวิเทศ		เมืองเสียมราช	*
				(ภายหลังเปลี่ยนชื่อเป็นโรงเรียนผจญวิเทศ)		8. โรงเรียนผจญวิเทศ	*
				เมืองศรีโสภณ		9. โรงเรียนผจญวิเทศ	
				8. โรงเรียนวัดป่าจุงราชบุรี	38	10. โรงเรียนวัดป่าจุงราชบุรี	21
				9. โรงเรียนวัดป่าจุง	26	11. โรงเรียนวัดป่าจุง	*
				เมืองพนมศก		เมืองพนมศก	
				10. โรงเรียนวัดสุวรรณ-ศาสดาราม	34	12. โรงเรียนวัดสุวรรณ-ศาสดาราม	*
				11. โรงเรียนวัดอุดมวิเทศ (ต. บ้านตะเปียงกะบอ)	*	13. โรงเรียนวัดอุดมวิเทศ	*
รวม	1		8		11		13

ที่มา : ตัดแปลงมาจาก
 1 "รายงานพระสงฆ์วัดการศึกษามณฑลตะวันออก ร.ศ. 118," ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 17, 25 พฤศจิกายน ร.ศ. 119, หน้า 1-11 (กษ.มพรฎ 36/008)
 2 เรื่องเดียวกัน.
 3 "รายงานตรวจจัดการคณะ การพระศาสนาและการศึกษาในเขตเทศบาลฯ ร.ศ. 119)" ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 18, 17 พฤศจิกายน ร.ศ. 120, หน้า 37-42. (กษ.มพรฎ. 36/009)
 4 "รายงานตรวจจัดการคณะ การพระศาสนาและการศึกษาในเขตเทศบาลฯ ร.ศ. 120)" ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 19, 12 ตุลาคม ร.ศ. 121, หน้า 20-27 (กษ.มพรฎ 36/010)

หมายเหตุ * ไม่ปรากฏข้อมูล

ตารางที่ 13 แสดงรายชื่อโรงเรียนและจำนวนนักเรียนในเขตเทศบาลนครราชสีมา ในสมัยสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ เป็นเจ้ากระทรวงในกรมศึกษาหัวเมือง พ.ศ. 2441-2444 (ร.ศ. 117-120)

พ.ศ. 2441 (ร.ศ. 117) ¹		พ.ศ. 2442 (ร.ศ. 118) ²		พ.ศ. 2443 (ร.ศ. 119) ³		พ.ศ. 2444 (ร.ศ. 120) ⁴	
โรงเรียน	จำนวนนักเรียน	โรงเรียน	จำนวนนักเรียน	โรงเรียน	จำนวนนักเรียน	โรงเรียน	จำนวนนักเรียน
เมืองนครราชสีมา		บริเวณเมืองนครราชสีมา		บริเวณเมืองนครราชสีมา		บริเวณเมืองนครราชสีมา	
1. โรงเรียนวัดกลาง	20	1. โรงเรียนท่าเรือวัดกลาง	80	1. โรงเรียนอรัญผาดัง (วัดกลางเมือง)	80	1. โรงเรียนอรัญผาดัง	115
2. โรงเรียนวัดสะแก	*	2. โรงเรียนวัดศรัทธาโรม	13	-แขวงบูรพา		-แขวงบูรพา	
3. โรงเรียนเมืองนางรอง	*	บริเวณเมืองนางรอง		2. โรงเรียนวัดมะเริง	30	2. โรงเรียนวัดมะเริง	50
		เมืองนางรอง		-แขวงปัจฉิมมา		-แขวงปัจฉิมมา	
		3. ท่าเทียบกลางเมือง	18	3. โรงเรียนคุณหญิงหงษ์ (วัดสามัคคีรส)	20	3. โรงเรียนคุณหญิงหงษ์	
		บริเวณชัยภูมิ		-แขวงขันศึก		-แขวงขันศึก	
		เมืองชัยภูมิ		4. โรงเรียนวัดป่าไผ่	40	4. วัดสี่ตัว (โรงเรียนวัดป่าไผ่ขยายมารวม)	63
		4. โรงเรียนวัดไชยประสิทธิ์	20	-แขวงสูงเนิน		-แขวงสูงเนิน	
				5. โรงเรียนวัดสลักใต้	30	5. โรงเรียนวัดสลักใต้ (โรงเรียนวัดสลักใต้ขยายมารวม)	68
				-แขวงสันเที๊ยะ		-แขวงสันเที๊ยะ	
				6. โรงเรียนวัดสันเที๊ยะ	55	6. โรงเรียนวัดสันเที๊ยะ	28
				-แขวงกลาง		-แขวงกลาง	
				7. โรงเรียนวัดมะขาม	30	7. โรงเรียนวัดมะขาม	34
				-แขวงนอก		-แขวงนอก	
				8. โรงเรียนวัดทองกลาง-น้อย	30	8. โรงเรียนวัดป่าใหญ่	56
				-แขวงนิมาย		-แขวงนิมาย	
				9. โรงเรียนวัดเดิม	35	9. โรงเรียนวัดเดิม	*
				-แขวงกะโทก		-แขวงกะโทก	
				10. โรงเรียนวัดกลาง	30	10. โรงเรียนวัดสระหิน	33
				-แขวงปักธงชัย		-แขวงปักธงชัย	
				11. โรงเรียนวัดหน้าพระธาตุ	35	11. โรงเรียนวัดกลาง	30
				บริเวณเมืองนางรอง		-แขวงปักธงชัย	16
				เมืองนางรอง		บริเวณเมืองนางรอง	
				12. โรงเรียนวัดกลาง	46	เมืองนางรอง	
				-แขวงบุรีรัมย์		13. โรงเรียนวัดกลาง	62
				13. โรงเรียนวัดกลางเมืองบุรีรัมย์	50	-แขวงบุรีรัมย์	
				-แขวงวัดบุปผี		14. โรงเรียนวัดกลางเมืองบุรีรัมย์	34
				14. โรงเรียนวัดใหญ่	25	-แขวงวัดบุปผี	
				-แขวงประโคนชัย		15. โรงเรียนวัดใหญ่	27
				15. โรงเรียนศาลาเก่า	25	-แขวงประโคนชัย	*
				-แขวงพุทไธสง		16. โรงเรียนศาลาเก่า	
				16. โรงเรียนวัดเจริญ	25	-แขวงพุทไธสง	
				บริเวณเมืองชัยภูมิ		17. โรงเรียนวัดเจริญ	69
				17. โรงเรียนวัดไชยประสิทธิ์	40	บริเวณเมืองชัยภูมิ	
				-แขวงภูเขียว		18. โรงเรียนวัดไชยประสิทธิ์	46
				18. โรงเรียนวัดฝักบัว	20	19. โรงเรียนเฉลยศักดิ์วัดอำเภอบ้านเส้า	54
				-แขวงจตุรัส		-แขวงภูเขียว	*
				19. โรงเรียนวัดกลาง	33	20. โรงเรียนวัดฝักบัว	
				-แขวงป่าเห็ดนรงค์		21. โรงเรียนเฉลยศักดิ์วัดอิสาน	34
				20. โรงเรียนวัดบึง	30	-แขวงจตุรัส	
						22. โรงเรียนวัดกลาง	44
						-แขวงป่าเห็ดนรงค์	
						23. โรงเรียนวัดบึง	66
รวม	3		4		20		23

ที่มา : ตัดแปลงจาก

- 1 "รายงานข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครราชสีมา," ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 16 1 ตุลาคม รศ. 118, หน้า 403 (กษ.มพวก 36/008).
- 2 "รายงานพระสงฆ์จัดการศึกษามณฑลนครราชสีมา," ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 17 8 กรกฎาคม รศ. 119, หน้า 156-163 (กษ.มพวก 36/008).
- 3 "รายงานตรวจจัดการคณะ การพระศาสนา และการศึกษาในมณฑลนครราชสีมา ต้นศก 119," ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 18 1 ธันวาคม รศ. 120, หน้า 64-73 (กษ.มพวก 36/009).
- 4 "รายงานตรวจจัดการศึกษา และการพระศาสนา ในมณฑลนครราชสีมา ของพระเทพคุณิ รศ. 120," ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 19 15 มิถุนายน รศ. 120, หน้า 14-18 (กษ.มพวก 36/010).

หมายเหตุ * ไม่ปรากฏข้อมูล

ตารางที่ 14 แสดงรายชื่อโรงเรียนและจำนวนนักเรียนในเขตทลภูเก็จ ในสมัยสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ เป็นเจ้ากระทรวงในกรมศึกษาหัวเมือง พ.ศ. 2441-2444 (ร.ศ. 117-120)

พ.ศ. 2441 (ร.ศ. 117) ¹		พ.ศ. 2442 (ร.ศ. 118) ²		พ.ศ. 2443 (ร.ศ. 119) ³		พ.ศ. 2444 (ร.ศ. 120) ⁴	
โรงเรียน	จำนวนนักเรียน	โรงเรียน	จำนวนนักเรียน	โรงเรียน	จำนวนนักเรียน	โรงเรียน	จำนวนนักเรียน
<u>เมืองภูเก็ต</u> 1. โรงเรียนวัดมงคลนิมิตร	25	<u>เมืองภูเก็ต</u> 1. โรงเรียนวัดมงคลนิมิตร	60	<u>เมืองภูเก็ต</u> 1. โรงเรียนวัดมงคลนิมิตร	60	<u>เมืองภูเก็ต</u> 1. โรงเรียนวารสิทธิประ - ดิษฐ์เสวีจ (วัดมงคลนิมิตร)	
<u>เมืองตะกั่วป่า</u> 2. โรงเรียนวัดใหม่กำแพง	*	<u>เมืองตะกั่วป่า</u> 2. โรงเรียนวัดใหม่กำแพง 3. โรงเรียนในเมืองตะกั่วป่า	* *	<u>เมืองตะกั่วป่า</u> 2. โรงเรียนวัดศิระพาน 3. โรงเรียนวัดควาร 4. โรงเรียนวัดสุ่ม 5. โรงเรียนวัดใหม่กำแพง	* * * 59	<u>เมืองตะกั่วป่า</u> 2. โรงเรียนวัดใหม่กำแพง	40
		<u>เมืองพังงา</u> 4. โรงเรียนวัดมงคลสุท - ธาวาส (ยุบภายใน 3 เดือน)	35	<u>เมืองพังงา</u> 6. โรงเรียนวัดใต้ควาร 7. โรงเรียนวัดท่าข้าม	* *	<u>เมืองพังงา</u> 3. วัดใต้ควาร	12
		5. โรงเรียนวัดใต้ควาร 6. โรงเรียนวัดท่าข้าม	* *	<u>เมืองถลาง</u> 8. โรงเรียนวัดพระนางสร้าง	* *	<u>เมืองตรัง</u> 4. โรงเรียนวัดโพธิ์	80
		<u>เมืองกระบี่</u> 7. โรงเรียนวัดควารประ - ดิษฐ์ (เลื่อนลงในศก 119)	20	9. โรงเรียนวัดดอน <u>เมืองตะกั่วทุ่ง</u> 10. โรงเรียนวัดไภส 11. โรงเรียนวัดแร <u>เมืองตรัง</u> 12. โรงเรียนวัดโพธิ์	* * * *		
รวม	2		7		12		4

ที่มา : ตัดแปลงจาก

- 1 "รายงานพระสงฆ์จัดการศึกษาเขตทลภูเก็จ ร.ศ. 118," ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 16 25 มีนาคม รศ. 118, หน้า 1-9 (กทช.มพรก 36/008)
- 2 เรื่องเดียวกัน.
- 3 "รายงานตรวจการจัดการพระศาสนาและการศึกษาในเขตทลภูเก็จ ของนายตี มหามุนายก ผู้อำนวยการเก่า ร.ศ. 119," ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 18 1 ธันวาคม ร.ศ. 120, หน้า 44-62. (กทช.มพรก 36/009)
- 4 "แจ้งความกระทรวงธรรมการ," ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 21 รศ. 123, หน้า 38-54 (กทช.มพรก. 36/011).

หมายเหตุ * ไม่ปรากฏข้อมูล

ตารางที่ 15 แสดงรายชื่อโรงเรียนและจำนวนนักเรียนในเขตเทศบาลเมือง ในสมัยสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ เป็นเจ้ากระทรวงในกรมศึกษาหัวเมือง พ.ศ. 2441-2444 (ร.ศ. 117-120)

พ.ศ. 2441 (ร.ศ. 117) ¹		พ.ศ. 2442 (ร.ศ. 118) ²		พ.ศ. 2443 (ร.ศ. 119) ³		พ.ศ. 2444 (ร.ศ. 120)	
โรงเรียน	จำนวนนักเรียน	โรงเรียน	จำนวนนักเรียน	โรงเรียน	จำนวนนักเรียน	โรงเรียน	จำนวนนักเรียน
<u>เมืองพิษณุโลก</u>		<u>เมืองพิษณุโลก</u>		<u>เมืองพิษณุโลก</u>		* ไม่ปรากฏข้อมูล	
1. โรงเรียนวัดนางพญา	*	1. โรงเรียนวัดนางพญา	*	- <u>อำเภอในเมือง</u>			
				1. โรงเรียนนางพญา	62		
<u>เมืองสุโขทัย</u>		- <u>อำเภอพรหมนิราม</u>		2. โรงเรียนจอมทอง	32		
2. โรงเรียนวัดราชธานี	*	2. โรงเรียนวัดยานชาต	*	3. โรงเรียนสว่างอารมณ์	13		
<u>เมืองฉะเชิงเทรา</u>				<u>อำเภอพรหมนิราม</u>			
3. โรงเรียนวัดราชดิษฐาราม	*	<u>เมืองฉะเชิงเทรา</u>		4. โรงเรียนยานชาต	25		
		3. โรงเรียนศาลเก่าวัด-	*	5. โรงเรียนสามชัย	17		
4. ไม่ปรากฏรายชื่อ 1		ไพฑาราม		<u>เมืองฉะเชิงเทรา</u>			
โรงเรียน		4. โรงเรียนวัดหน้าพระธาตุ	*	- <u>อำเภอในเมือง</u>			
				6. โรงเรียนไพฑาราม	21		
		<u>เมืองสวรรค์โลก</u>		7. โรงเรียนหน้าพระธาตุ	24		
		- <u>แขวงอำเภอตั้ง</u>		8. โรงเรียนเทพาราม	13		
		5. โรงเรียนวัดโพธิ์ไทย	*	9. โรงเรียนพระยาภิรมย์	29		
		<u>เมืองสุโขทัย</u>		- <u>อำเภอทับแล</u>			
		6. โรงเรียนวัดราชธานี	*	10. โรงเรียนคอนไทย์	36		
		- <u>แขวงศรีสำโรง</u>		- <u>อำเภออุตรดิตถ์</u>			
		7. โรงเรียนวัดกุฎีจีน	*	11. โรงเรียนท่าทราย	69		
		- <u>แขวงทุ่งแสง</u>		12. โรงเรียนวังกะนี้	17		
		8. โรงเรียนวัดบางระกำ	*	13. โรงเรียนป่าซอ	10		
		- <u>แขวงนครพานิชย์</u>		- <u>อำเภอตรอน</u>			
		9. โรงเรียนวัดสามเรือน	*	14. โรงเรียนบ้านแก้ว	40		
		<u>เมืองฉะเชิงเทรา</u>		<u>เมืองสวรรค์โลก</u>			
		- <u>แขวงภูมิ</u>		- <u>อำเภอในเมือง</u>			
		10. โรงเรียนบางมูลนาก	*	15. โรงเรียนสว่างอารมณ์	40		
				- <u>อำเภอตั้ง</u>			
				16. โรงเรียนโพธิ์	25		
				<u>เมืองสุโขทัย</u>			
				- <u>อำเภอในเมือง</u>			
				17. โรงเรียนวัดราชธานี	21		
				- <u>อำเภอศรีสำโรง</u>			
				18. โรงเรียนกุฎีจีน	28		
				<u>เมืองฉะเชิงเทรา</u>			
				- <u>อำเภอในเมือง</u>			
				19. โรงเรียนราชดิษฐาราม	130		
				- <u>อำเภอภูมิ</u>			
				20. โรงเรียนบางมูลนาก	26		
รวม	4		10		20		* ไม่ปรากฏข้อมูล

หมายเหตุ * ไม่ปรากฏข้อมูล

ที่มา : ตัดแปลงจาก

- 1 กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. มร. 54/39 เรื่องรายงานการศึกษามณฑลพิษณุโลก (22-27 ส.ค. 118). เรื่องเดียวกัน.
- 2
- 3 กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. มร. 54/38 เรื่องจัดการศึกษามณฑลพิษณุโลก (22 ส.ค. 120-16 ก.ค. 126).

ตารางที่ 16 แสดงรายชื่อโรงเรียนและจำนวนนักเรียนในเขตเทศบาลปราชญ์ ในสมัยสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ เป็นเจ้ากระทรวงในกรมศึกษาหัวเมือง พ.ศ. 2441-2444 (ร.ศ. 117-120)

พ.ศ. 2441 (ร.ศ. 117) ¹		พ.ศ. 2442 (ร.ศ. 118) ²		พ.ศ. 2443 (ร.ศ. 119) ³		พ.ศ. 2444 (ร.ศ. 120)	
โรงเรียน	จำนวนนักเรียน	โรงเรียน	จำนวนนักเรียน	โรงเรียน	จำนวนนักเรียน	โรงเรียน	จำนวนนักเรียน
-เมืองปราชญ์บุรี 1. โรงเรียนแก้วจิตรนิท- ยากร	36	-เมืองปราชญ์บุรี 1. โรงเรียนแก้วจิตร	*	-เมืองปราชญ์บุรี 1. โรงเรียนแก้วจิตร	*	* ไม่ปรากฏข้อมูล	
2. โรงเรียนวัดมะกอก	42	2. โรงเรียนวัดมะกอก	ไม่ปรากฏข้อมูล	2. โรงเรียนวัดมะกอก	ไม่ปรากฏข้อมูล		
-เมืองละโว้ 3. โรงเรียนวัดเทพนิมิตร	43	-เมืองละโว้ 3. โรงเรียนวัดเทพนิมิตร	จำนวนนักเรียน	-เมืองละโว้ 3. โรงเรียนวัดเทพนิมิตร วิทยาคม	จำนวนนักเรียน		
4. โรงเรียนวิทยาป่าจุง - ราษฎร์	18	4. โรงเรียนวิทยาป่าจุง- ราษฎร์		4. โรงเรียนวิทยาป่าจุง- ราษฎร์			
5. โรงเรียนวัดเขมาบาง- ทราย	50	-เมืองชลบุรี 6. โรงเรียนวัดกลาง		-เมืองชลบุรี 5. โรงเรียนบรรณคดีวิทยา- คม			
6. โรงเรียนวัดบางปะกงใน	20	7. โรงเรียนวัดราษฎร์ศรัทธา ท่า		6. โรงเรียนเจริญวิทยาคม			
		8. โรงเรียนวัดช่องลม		7. โรงเรียนวัดเนิน	*	* ไม่ปรากฏข้อมูล	
		9. โรงเรียนวัดเนิน		8. โรงเรียนภังการวิทยาคม	ไม่ปรากฏข้อมูล		
		10. โรงเรียนวัดบางปะกง นอก		9. โรงเรียนเสถียรนิท- ยากร	จำนวนนักเรียน		
		11. โรงเรียนวัดพศัณโณ- การาม		10. โรงเรียนวัดหลวง เมืองพัสสิโคม	จำนวนนักเรียน		
-เมืองพัสสิโคม 7. โรงเรียนวัดลูกทูกเขป- สีมาราม	25	-เมืองพัสสิโคม 12. โรงเรียนวัดลูกทูกเขป สีมาราม		11. โรงเรียนวัดลูกทูกเขป สีมาราม			
		-เมืองนครนายก 13. โรงเรียนวัดโบสถ์		12. โรงเรียนวัดเกาะ			
				13. โรงเรียนนครวิทยาคม			
รวม	7		13			* ไม่ปรากฏข้อมูล	

ที่มา : ตัดแปลงจาก

- 1 "รายงานพระสงฆ์จัดการศึกษาเขตเทศบาลปราชญ์," ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 16 15 ตุลาคม ร.ศ. 118, หน้า 1-16 (กพช.มพรก 36/008).
- 2 เรื่องเดียวกัน.
- 3 กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. (2)ศส. 7/10 เรื่องบัญชีจำนวนโรงเรียนหัวเมืองพร้อมทั้งผู้ป้างโรงเรียนและหัวเมืองในเขตต่าง ๆ

ตารางที่ 17 แสดงรายชื่อโรงเรียนและจำนวนนักเรียนในเขตเทศบาลราชบุรี ในสมัยสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ เป็นเจ้ากระทรวงในกรมศึกษาหัวเมือง พ.ศ. 2441-2444 (ร.ศ. 117-120)

พ.ศ. 2441 (ร.ศ. 117) ¹		พ.ศ. 2442 (ร.ศ. 118) ²		พ.ศ. 2443 (ร.ศ. 119) ³		พ.ศ. 2444 (ร.ศ. 120) ⁴	
โรงเรียน	จำนวนนักเรียน	โรงเรียน	จำนวนนักเรียน	โรงเรียน	จำนวนนักเรียน	โรงเรียน	จำนวนนักเรียน
เมืองราชบุรี 1. โรงเรียนพระยาไผ่ 2. โรงเรียนวัดชวีเหล็ก 3. โรงเรียนดอนตลุง 4. โรงเรียนวัดบางสี 5. โรงเรียนวัดคงคาราม 6. โรงเรียนวัดสัตตนาครี - ปริวัต	* * * * * +	เมืองราชบุรี 1. โรงเรียนพระยาไผ่ 2. โรงเรียนวัดชวีเหล็ก 3. โรงเรียนดอนตลุง 4. โรงเรียนวัดบางสี 5. โรงเรียนวัดคงคาราม 6. โรงเรียนวัดสัตตนาครี - ปริวัต	* * * * * 60	เมืองราชบุรี 1. โรงเรียนวัดศาล 2. โรงเรียนวัดจำเริญ - ธรรมวิหาร 3. โรงเรียนวัดบางแพ 4. โรงเรียนวัดนิมิตาราม 5. โรงเรียนวัดสัตตนาครี - ปริวัต 6. * ไม่ปรากฏรายชื่อโรงเรียน	* ไม่ ปรากฏ ข้อมูล จำนวน นักเรียน	เมืองราชบุรี 1. โรงเรียนวัดศาล 2. โรงเรียนวัดบางแพ 3. โรงเรียนวัดบางคณี 4. โรงเรียนวัดประจักษ์ 5. โรงเรียนวัดสัตตนาครี - ปริวัต	58 46 53 64 65
เมืองกาญจนบุรี 7. โรงเรียนวัดเทวสังฆาราม 8. โรงเรียนวัดไชยชุมพล- ท้ายเมือง	* *	เมืองกาญจนบุรี 7. โรงเรียนวัดเทวสังฆาราม 8. โรงเรียนวัดไชยชุมพล- ท้ายเมือง	* *	เมืองกาญจนบุรี 7. โรงเรียนวัดเทวสังฆาราม 8. โรงเรียนวัดไชยชุมพล- ท้ายสังคราม		เมืองกาญจนบุรี 6. โรงเรียนวัดเทวสังฆา- 7. โรงเรียนวัดไชยชุมพล- ท้ายสังคราม	115 62
เมืองสมุทรสงคราม 9. โรงเรียนวัดป่าแม่หล่ม	*	เมืองสมุทรสงคราม 9. โรงเรียนวัดป่าแม่หล่ม	*	เมืองสมุทรสงคราม 9. โรงเรียนวัดธรรมนิมิต 10. โรงเรียนวัดป่าแม่หล่ม 11. โรงเรียนวัดใหญ่ 12. โรงเรียนวัดพวงมาลัย 13. โรงเรียนวัดบางขุนแตง 14. โรงเรียนวัดปากน้ำ 15. โรงเรียนวัดบางจาก 16. โรงเรียนวัดอมรเทพ		เมืองสมุทรสงคราม 8. โรงเรียนวัดธรรมนิมิต 9. โรงเรียนวัดป่าแม่หล่ม 10. โรงเรียนวัดใหญ่ 11. โรงเรียนวัดบางขุนแตง 12. โรงเรียนวัดปากน้ำ	22 57 31 30 73
เมืองเพชรบุรี 10. โรงเรียนวัดพลับพลา- ไชย 11. โรงเรียนวัดใหญ่	* *	เมืองเพชรบุรี 10. โรงเรียนวัดพลับพลา- ไชย 11. โรงเรียนวัดใหญ่	* *	เมืองเพชรบุรี 17. โรงเรียนวัดพลับพลา- ไชย 18. โรงเรียนวัดมหาสมณ าราม 19. โรงเรียนวัดสนาม- ปราหมณี	* *	เมืองเพชรบุรี 13. โรงเรียนวัดพลับพลา- ไชย	89
รวม	11	รวม	11	รวม	19	รวม	13

ที่มา : ตัดแปลงจาก

- 1 "รายงานพระสังฆการศึกษามณฑลราชบุรี," ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 16 8 ตุลาคม ร.ศ. 118, หน้า 1-8 (กษ.มพทก 36/008).
- 2 "รายงานพระสังฆการศึกษามณฑลราชบุรี," ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 16 8 ตุลาคม ร.ศ. 118, หน้า 1-8 (กษ.มพทก 36/008).
- 3 "รายงานจัดการคณะการพระศาสนา และการศึกษาในมณฑลราชบุรี," ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 18 8 ธันวาคม ร.ศ. 120, หน้า 74-79 (กษ.มพทก. 36/009).
- 4 กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. มร. 54/39 เรื่อง มณฑลราชบุรี (30 พ.ค. 122-4 มี.ค. 128).

หมายเหตุ * ไม่ปรากฏข้อมูล

ตารางที่ 18 แสดงรายชื่อโรงเรียนและจำนวนนักเรียนในมณฑลนครชัยศรี ในสมัยสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ เป็นเจ้ากระทรวงในกรมศึกษาหัวเมือง พ.ศ. 2441-2444 (ร.ศ. 117-120)

พ.ศ. 2441 (ร.ศ. 117) ¹		พ.ศ. 2442 (ร.ศ. 118) ²		พ.ศ. 2443 (ร.ศ. 119) ³		พ.ศ. 2444 (ร.ศ. 120) ⁴	
โรงเรียน	จำนวนนักเรียน	โรงเรียน	จำนวนนักเรียน	โรงเรียน	จำนวนนักเรียน	โรงเรียน	จำนวนนักเรียน
<u>เมืองนครชัยศรี</u> 1. โรงเรียนวัดคงคาราม 2. โรงเรียนวัดสระเพชฌัญญ์	* *	<u>เมืองนครชัยศรี</u> 1. โรงเรียนวัดคงคาราม 2. โรงเรียนวัดสระเพชฌัญญ์	* *	<u>เมืองนครชัยศรี</u> 1. โรงเรียนวัดคงคาราม 2. โรงเรียนวัดสระเพชฌัญญ์ 3. โรงเรียนวัดพระปฐม - เจดีย์	30 15 39	<u>เมืองนครชัยศรี</u> 1. โรงเรียนวัดคงคาราม 2. โรงเรียนวัดสระเพชฌัญญ์ 3. โรงเรียนวัดพระปฐม - เจดีย์ 4. โรงเรียนวัดปฐมคงคา	25 43 41 *
<u>เมืองสุพรรณบุรี</u> 3. โรงเรียนคลองสองพี่น้อง 4. โรงเรียนขุนประชาธิกร	* *	<u>เมืองสุพรรณบุรี</u> 3. โรงเรียนคลองสองพี่น้อง 4. โรงเรียนขุนประชาธิกร	60 40	<u>เมืองสุพรรณบุรี</u> 4. โรงเรียนวัดประตูลำ 5. โรงเรียนขุนศรีวิชา 6. โรงเรียนป่าอู่พิกษาคาร 7. โรงเรียนวัดสามง่าม	31 44 26 20	<u>เมืองสุพรรณบุรี</u> 5. โรงเรียนวัดประตูลำ 6. โรงเรียนปรีชาพิทยากร 7. โรงเรียนวัดนางบัว 8. โรงเรียนวัดสุททอง 9. โรงเรียนป่าอู่พิกษาคาร	80 32 25 * *
<u>เมืองสมุทรสาคร</u> 5. โรงเรียนวัดเนินสว่าง 6. โรงเรียนวัดใหญ่	* *	<u>เมืองสมุทรสาคร</u> 5. โรงเรียนวัดเนินสว่าง 6. โรงเรียนวัดใหญ่	* *	<u>เมืองสมุทรสาคร</u> 8. โรงเรียนวัดเนินสว่าง	33	<u>เมืองสมุทรสาคร</u> 10. โรงเรียนวัดเนินสว่าง 11. โรงเรียนวัดติ๊กมหาชัย	33 45
รวม	6	6		8		11	

ที่มา : ตัดแปลงจาก

- 1 "รายงานพระสงฆ์จัดการศึกษาในมณฑลนครชัยศรี," ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 16 30 กันยายน 118, หน้า 1-6 (กษ.มพรก.36/008).
- 2 เรื่องเดียวกัน.
- 3 กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. มว.5ศ/38 เรื่องมณฑลนครชัยศรี. (22 ต.ค. 119-31 ก.ค. 125).
- 4 เรื่องเดียวกัน.

หมายเหตุ

* ไม่ปรากฏข้อมูล

ตารางที่ 19 แสดงรายชื่อโรงเรียนและจำนวนนักเรียนในหัวเมืองมณฑลกรุงเทพฯ ในสมัยสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ เป็นเจ้ากระทรวงในกรมศึกษาหัวเมือง พ.ศ. 2441-2444 (ร.ศ. 117-120)

พ.ศ. 2441 (ร.ศ. 117)		พ.ศ. 2442 (ร.ศ. 118)		พ.ศ. 2443 (ร.ศ. 119)		พ.ศ. 2444 (ร.ศ. 120)				
โรงเรียน	จำนวนนักเรียน	โรงเรียน	จำนวนนักเรียน	โรงเรียน	จำนวนนักเรียน	โรงเรียน	จำนวนนักเรียน			
เมืองนนทบุรี (21 โรงเรียน) * ไม่ปรากฏรายชื่อนามโรงเรียน		เมืองนนทบุรี (22 โรงเรียน) - อำเภอเมือง 1. โรงเรียนวัดแจ้งตลาด-ชัย 2. โรงเรียนวัดบางขวาง 3. โรงเรียนวัดปอ 4. โรงเรียนวัดเกาะราญ - อำเภอปากน้ำแหลมใหญ่ 5. โรงเรียนวัดปรมัยยิกาวาส 6. โรงเรียนวัดบางจาก 7. โรงเรียนวัดโสมมาศ 8. โรงเรียนวัดมะขามป้อม 9. โรงเรียนวัดนิมิตสุทธาวาส - อำเภอบางใหญ่ 10. โรงเรียนวัดใหม่แม่ 11. โรงเรียนวัดบางโคก 12. โรงเรียนวัดเสาชิงหิน 13. โรงเรียนวัดบางรัก-น้อย 14. โรงเรียนวัดละหาร - อำเภอบางคูเวียง 15. โรงเรียนวัดบางค้อ 16. โรงเรียนวัดบางม่วง 17. โรงเรียนวัดท่า 18. โรงเรียนวัดคุณนราราม 19. โรงเรียนวัดพิทักษ์ 20. โรงเรียนวัดตะไทร 21. โรงเรียนวัดเขย 22. โรงเรียนวัดบางอ้อย-ช้าง เมืองปทุมธานี (13 โรงเรียน) อำเภอเมือง 23. โรงเรียนวัดสังฆาน 24. โรงเรียนวัดบางหลวง 25. โรงเรียนวัดฉาง 26. โรงเรียนวัดโสภาราม อำเภอทองหึงรังสรรค์ 27. โรงเรียนวัดสำแล 28. โรงเรียนวัดมูลจินดาราม 29. โรงเรียนวัดโพธิ์เลื่อน	*	เมืองนนทบุรี (23 โรงเรียน) - อำเภอเมือง 1. โรงเรียนวัดแจ้งตลาด-ชัย 2. โรงเรียนวัดบางขวาง 3. โรงเรียนวัดปอ 4. โรงเรียนวัดเกาะราญ 5. โรงเรียนวัดเฉลิมพระ-เกียรติ - อำเภอปากน้ำแหลมใหญ่ 6. โรงเรียนวัดปรมัยยิกาวาส 7. โรงเรียนวัดบางจาก 8. โรงเรียนวัดโสมมาศ 9. โรงเรียนวัดมะขามป้อม 10. โรงเรียนวัดนิมิตสุทธาวาส 11. โรงเรียนวัดตาหนึ่-เหนือ 12. โรงเรียนวัดศาลาลู - อำเภอบางใหญ่ 13. โรงเรียนวัดใหม่แม่ 14. โรงเรียนวัดบางโคก 15. โรงเรียนวัดละหาร - อำเภอบางคูเวียง 16. โรงเรียนวัดบางค้อ 17. โรงเรียนวัดบางม่วง 18. โรงเรียนวัดท่า 19. โรงเรียนวัดคุณนราราม 20. โรงเรียนวัดพิทักษ์ 21. โรงเรียนวัดตะไทร 22. โรงเรียนวัดเขย 23. โรงเรียนวัดบางอ้อย-ช้าง เมืองปทุมธานี (13 โรงเรียน) อำเภอเมือง 24. โรงเรียนวัดสังฆาน 25. โรงเรียนวัดบางหลวง 26. โรงเรียนวัดฉาง 27. โรงเรียนวัดโสภาราม อำเภอทองหึงรังสรรค์ 28. โรงเรียนวัดสำแล 29. โรงเรียนวัดมูลจินดาราม 30. โรงเรียนวัดโพธิ์เลื่อน	*	เมืองนนทบุรี (21 โรงเรียน) โรงเรียนเมือง 1 แห่ง โรงเรียนแขวง 4 แห่ง โรงเรียนสาขา 16 แห่ง * ไม่ปรากฏรายชื่อนามโรงเรียน		เมืองปทุมธานี (12 โรงเรียน) * ไม่ปรากฏรายชื่อนามโรงเรียน		เมืองปทุมธานี (13 โรงเรียน) โรงเรียนเมือง 1 โรงเรียน โรงเรียนแขวง 4 โรงเรียน โรงเรียนสาขา 8 โรงเรียน * ไม่ปรากฏรายชื่อนามโรงเรียน
เมืองนครเขื่อนขันธ์ (15 โรงเรียน) * ไม่ปรากฏรายชื่อนามโรงเรียน		30. โรงเรียนปทุมทอง 31. โรงเรียนวัดศาลาแดง อำเภอสามโคก 32. โรงเรียนวัดสระแก 33. โรงเรียนวัดบางเตย 34. โรงเรียนวัดไทร 35. โรงเรียนวัดเขย เมืองนครเขื่อนขันธ์ (17 โรงเรียน) - อำเภอเมือง 36. โรงเรียนวัดทรงธรรม 37. โรงเรียนวัดจวน 38. โรงเรียนวัดโปรดเกษ เขษุมาราม 39. โรงเรียนวัดแค 40. โรงเรียนเอี่ยมสุกุล 41. โรงเรียนวัดใหม่ดวง-ทวัน 42. โรงเรียนวัดบางกอกบัว 43. โรงเรียนวัดบางน้ำผึ้ง 44. โรงเรียนวัดทองแก้ว - อำเภอบางโพธิ์ 45. โรงเรียนวัดสำโรง 46. โรงเรียนวัดคันไทร 47. โรงเรียนวัดช่องนนทรี 48. โรงเรียนวัดบางนา 49. โรงเรียนวัดตะพาน - อำเภอคลองประเวศ 50. โรงเรียนวัดสังฆาราม ราษฎร์บำรุง 51. โรงเรียนวัดลาดกระบัง 52. โรงเรียนวัดเป็ริง เมืองสมุทรปราการ (10 โรงเรียน) 53. โรงเรียนวัดกลาง 54. โรงเรียนวัดบางศรีษะ เสื่อ 55. โรงเรียนวัดสาขลา 56. โรงเรียนวัดเขาเตย - อำเภอบางพลีใหญ่ 57. โรงเรียนวัดบางพลีใหญ่ 58. โรงเรียนวัดกิ่งแก้ว 59. โรงเรียนวัดนิคมยาตรา 60. โรงเรียนวัดบางลาว - อำเภอคลองเตย 61. โรงเรียนวัดมณฑลโค-ชวาศ 62. โรงเรียนวัดโพธิ์ราชนิกูล	*	31. โรงเรียนปทุมทอง 32. โรงเรียนวัดศาลาแดง อำเภอสามโคก 33. โรงเรียนวัดสระแก 34. โรงเรียนวัดบางเตย 35. โรงเรียนวัดไทร 36. โรงเรียนวัดเขย เมืองนครเขื่อนขันธ์ (14 โรงเรียน) - อำเภอเมือง 37. โรงเรียนวัดทรงธรรม 38. โรงเรียนวัดจวน 39. โรงเรียนวัดโปรดเกษ เขษุมาราม 40. โรงเรียนเอี่ยมสุกุล ----- เล็ก ----- 41. โรงเรียนวัดบางกอกบัว 42. โรงเรียนวัดบางน้ำผึ้ง 43. โรงเรียนวัดทองแก้ว - อำเภอบางโพธิ์ 44. โรงเรียนวัดสำโรง 45. โรงเรียนวัดคันไทร 46. โรงเรียนวัดช่องนนทรี 47. โรงเรียนวัดบางนา 48. โรงเรียนวัดตะพาน - อำเภอคลองประเวศ 49. โรงเรียนวัดสังฆาราม ราษฎร์บำรุง 50. โรงเรียนวัดลาดกระบัง ----- เล็ก ----- เมืองสมุทรปราการ (9 โรงเรียน) 51. โรงเรียนวัดกลาง 52. โรงเรียนวัดบางศรีษะ เสื่อ 53. โรงเรียนวัดสาขลา 54. โรงเรียนวัดในสำโรง - อำเภอบางพลีใหญ่ 55. โรงเรียนวัดบางพลีใหญ่ ----- เล็ก ----- 56. โรงเรียนวัดบางลาว 57. โรงเรียนวัดชวดบัว - อำเภอคลองเตย 58. โรงเรียนวัดมณฑลโค-ชวาศ 59. โรงเรียนวัดโพธิ์ราชนิกูล	*	เมืองนครเขื่อนขันธ์ (12 โรงเรียน) โรงเรียนเมือง 1 โรงเรียน โรงเรียนแขวง 3 โรงเรียน โรงเรียนสาขา 8 โรงเรียน * ไม่ปรากฏรายชื่อนามโรงเรียน		เมืองสมุทรปราการ (11 โรงเรียน) โรงเรียนเมือง 1 โรงเรียน โรงเรียนแขวง 1 โรงเรียน โรงเรียนสาขา 1 โรงเรียน * ไม่ปรากฏรายชื่อนามโรงเรียน		
เมืองสมุทรปราการ (10 โรงเรียน) * ไม่ปรากฏรายชื่อนามโรงเรียน		รวม	58	รวม	62	รวม	59	รวม	57	

ที่มา : ตัดแปลงจาก

1 กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. มร. 56/37 เรื่องสรุปรายงานจัดการคณะกรรมการศาสนา และการศึกษาหัวเมือง (ร.ศ. 117-120).
 2 "รายงานพระสงฆ์จัดการศึกษาหัวเมืองมณฑลกรุงเทพฯ." ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 16 17 กันยายน ร.ศ. 118, หน้า 338-345 (กทศ. มพรก. 36/008).
 3 "รายงานพระสงฆ์จัดการศึกษาหัวเมืองมณฑลกรุงเทพฯ." ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 17 27 มกราคม ร.ศ. 119, หน้า 5-11. (กทศ. มพรก. 36/008).
 4 กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. (2) ศก 7/35 เรื่องรายงานการคณะกรรมการศึกษาและการศาสนาหัวเมืองมณฑลกรุงเทพฯ ศก 120 (8 พ.ย. 2444)

ตารางที่ 20 แสดงรายชื่อโรงเรียนและจำนวนนักเรียนในเขตเทศบาลนครสวรรค์ ในสมัยสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ เป็นเจ้ากระทรวงในกรมศึกษาหัวเมือง พ.ศ. 2441-2444 (ร.ศ. 117-120)

พ.ศ. 2441 (ร.ศ. 117)		พ.ศ. 2442 (ร.ศ. 118)		พ.ศ. 2443 (ร.ศ. 119)		พ.ศ. 2444 (ร.ศ. 120)	
โรงเรียน	จำนวนนักเรียน	โรงเรียน	จำนวนนักเรียน	โรงเรียน	จำนวนนักเรียน	โรงเรียน	จำนวนนักเรียน
เมืองนครสวรรค์ (2 โรงเรียน) * ไม่ปรากฏนามโรงเรียน		เมืองนครสวรรค์ (2 โรงเรียน) * ไม่ปรากฏนามโรงเรียน		เมืองนครสวรรค์ (13 โรงเรียน) - อำเภอเมือง 1. โรงเรียนวัดโพธาราม* 2. โรงเรียนวัดเขียนแดง** 3. โรงเรียนวัดคงคาราม- เชลยศึกดี - อำเภอเนินสาม 4. โรงเรียนวัดคงคาราม** 5. โรงเรียนวัดศรีวิทยา - ราษฎร์เชลยศึกดี - อำเภอโกรกพระ 6. โรงเรียนวัดโพนสังภา- ราม** 7. โรงเรียนวัดทองบาง - ประมุง 8. โรงเรียนวัดสองดอน 9. โรงเรียนวัดดงมะฝ่อ- เชลยศึกดี - อำเภอบรรพตศิษย์ 10. โรงเรียนวัดศรีวิทยา- ราม** - อำเภอเมืองพยุหะคีรี 11. โรงเรียนวัดพระพราง เหลือง** 12. โรงเรียนวัดอินทาราม เชลยศึกดี 13. โรงเรียนวัดสี่วินทรา วาสเชลยศึกดี เมืองอุทัยธานี (11 โรงเรียน) - อำเภอเมือง 14. โรงเรียนวัดโสมภา - ราม* 15. โรงเรียนวัดพิชัยปุระ นาราม** 16. โรงเรียนวัดเชลยศึกดี 17. โรงเรียนวัดมณีบุตงค์ 18. โรงเรียนมณีบุตงค์ - 19. โรงเรียนวัดหนองเต่า เชลยศึกดี - อำเภออุทัย 20. โรงเรียนวัดหนอง - สว่าง** 21. โรงเรียนวัดทุ่งทอง - เจริญศึกดี 22. ไม่ปรากฏข้อมูล - อำเภอหนองกระดี่ 23. โรงเรียนวัดมะเตือ- ดก**	53 45 25 30 25 44 30 30 20 45 24 30 29 37 15 * 13 15 34 46 27 * 15	* ไม่ปรากฏข้อมูล	
เมืองอุทัยธานี (11 โรงเรียน) * ไม่ปรากฏนามโรงเรียน		เมืองอุทัยธานี (12 โรงเรียน) * ไม่ปรากฏนามโรงเรียน		เมืองอุทัยธานี (11 โรงเรียน) - อำเภอเมือง 14. โรงเรียนวัดโสมภา - ราม* 15. โรงเรียนวัดพิชัยปุระ นาราม** 16. โรงเรียนวัดเชลยศึกดี 17. โรงเรียนวัดมณีบุตงค์ 18. โรงเรียนมณีบุตงค์ - 19. โรงเรียนวัดหนองเต่า เชลยศึกดี - อำเภออุทัย 20. โรงเรียนวัดหนอง - สว่าง** 21. โรงเรียนวัดทุ่งทอง - เจริญศึกดี 22. ไม่ปรากฏข้อมูล - อำเภอหนองกระดี่ 23. โรงเรียนวัดมะเตือ- ดก**	53 45 25 30 25 44 30 30 20 45 24 30 29 37 15 * 13 15 34 46 27 * 15		
เมืองกำแพงเพชร (9 โรงเรียน) * ไม่ปรากฏนามโรงเรียน		เมืองกำแพงเพชร (9 โรงเรียน) * ไม่ปรากฏนามโรงเรียน		เมืองกำแพงเพชร (7 โรงเรียน) - อำเภอเมือง 26. โรงเรียนวัดบาง** 27. โรงเรียนอุทัยเชลย- ศึกดี** 28. โรงเรียนวัดทุ่งสวน** 29. โรงเรียนวัดเสด็จ - เชลยศึกดี 30. โรงเรียนวัดพระธาตุ- เชลยศึกดี - อำเภอพรสวรรค์ 31. โรงเรียนวัดไทรภูมิ** - อำเภอท่าวุ้ง 32. โรงเรียนวัดสว่าง - อารมณ์** เมืองตาก (4 โรงเรียน) 33. โรงเรียนวัดศรีวิทยา- ราษฎร์นิมิตร* 34. โรงเรียนวัดวามัญ- ศรีภรรยาาม** - อำเภอเมืองเขียงเงิน 35. โรงเรียนวัดท่าชัยชนะ สงคราม** - อำเภอตากเก่า 36. โรงเรียนวัดสมอโค่น* เมืองพิจิตร (10 โรงเรียน) - อำเภอเมือง 37. โรงเรียนวัดพระธาตุ* 38. โรงเรียนวัดพระยา - ตาก** 39. โรงเรียนวัดขวาง - เชลยศึกดี - อำเภอเนินรมย์ 40. โรงเรียนวัดแก่นเหล็ก** 41. โรงเรียนวัดหาดทอง- เชลยศึกดี - อำเภอเมืองสวรรค์ 42. โรงเรียนวัดสว่าง- อารมณ์** - อำเภอสวรรค์ 43. โรงเรียนวัดหลวง** - อำเภอเดิมบาง 44. โรงเรียนวัดคงคาราม** - อำเภอวัดสิงห์ 45. โรงเรียนวัดหนองหลวง	15 25 32 27 15 13 17 28 13 10 42 40 50 10 25 52 15 17 15 23 25 55 27	* ไม่ปรากฏข้อมูล	
เมืองพิจิตร (1 โรงเรียน) * ไม่ปรากฏนามโรงเรียน		* ไม่ปรากฏข้อมูล		เมืองพิจิตร (10 โรงเรียน) - อำเภอเมือง 37. โรงเรียนวัดพระธาตุ* 38. โรงเรียนวัดพระยา - ตาก** 39. โรงเรียนวัดขวาง - เชลยศึกดี - อำเภอเนินรมย์ 40. โรงเรียนวัดแก่นเหล็ก** 41. โรงเรียนวัดหาดทอง- เชลยศึกดี - อำเภอเมืองสวรรค์ 42. โรงเรียนวัดสว่าง- อารมณ์** - อำเภอสวรรค์ 43. โรงเรียนวัดหลวง** - อำเภอเดิมบาง 44. โรงเรียนวัดคงคาราม** - อำเภอวัดสิงห์ 45. โรงเรียนวัดหนองหลวง	15 25 32 27 15 13 17 28 13 10 42 40 50 10 25 52 15 17 15 23 25 55 27		
รวม	23	23		45		* ไม่ปรากฏข้อมูล*	

ที่มา : ดัดแปลงจาก

- 1 กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. มร. 5ศ/37 เรื่องสรุปรายงานจัดการคณะกรรมการการศาสนา และการศึกษาหัวเมือง (ร.ศ. 117-120).
- 2 "รายงานจัดการคณะกรรมการพระศาสนา และการศึกษาในหัวเมืองมณฑลนครสวรรค์," ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 18 ร.ศ. 120, 27 ตุลาคม ร.ศ. 120, หน้า 7-21 (กษ.ม.พวก 36/009).
- 3 เรื่องเดียวกัน.

หมายเหตุ * โรงเรียนประจำเมือง ** โรงเรียนประจำแขวง (ประจำอำเภอ)

ตารางที่ 21 แสดงรายชื่อโรงเรียนและจำนวนนักเรียนในเขตกรุงเทพมหานคร ในสมัยสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ เป็นเจ้ากระทรวงในกรมศึกษาหัวเมือง พ.ศ. 2441-2444 (ร.ศ. 117-120)

พ.ศ. 2441 (ร.ศ. 117) ¹		พ.ศ. 2442 (ร.ศ. 118) ²		พ.ศ. 2443 (ร.ศ. 119) ³		พ.ศ. 2444 (ร.ศ. 120) ⁴	
โรงเรียน	จำนวนนักเรียน	โรงเรียน	จำนวนนักเรียน	โรงเรียน	จำนวนนักเรียน	โรงเรียน	จำนวนนักเรียน
เมืองกรุงเทพฯ (24 โรงเรียน) *ไม่ปรากฏรายชื่อ*		เมืองกรุงเทพฯ (29 โรงเรียน) 1. โรงเรียนวัดนิเวศน์ - ธรรมประวัติ 2. โรงเรียนวัดเสนาสนา- ราม 3. โรงเรียนวัดศาลापูน 4. โรงเรียนวัดกษัตราภิราช 5. โรงเรียนวัดไผ่เงิน 6. โรงเรียนวัดแคบ้าน- อรัญญิก 7. โรงเรียนบ้านโพเอน 8. โรงเรียนวัดบ้านแดง แขวงอำเภอรวมกรุง 9. โรงเรียนวัดใหญ่เชิง 10. โรงเรียนวัดสุวรรณ - ดาราาราม 13. โรงเรียนตองปุ 14. โรงเรียนวัดสว่าง- อารมณ์ แขวงอำเภอคูขี้ไฉย 15. โรงเรียนวัดชนอนใต้ 16. โรงเรียนวัดชนอนเหนือ 17. โรงเรียนวัดตลาดน้อย 18. โรงเรียนวัดกำแพง 19. โรงเรียนวัดพระยาญาติ 20. โรงเรียนวัดเชิงท่า 21. โรงเรียนวัดห่มผลนิ- ภายาราม อำเภอเสนาใหญ่ 22. โรงเรียนวัดเชิงเลน 23. โรงเรียนวัดโบสถ์ 24. โรงเรียนวัดท่าสูง 25. โรงเรียนวัดช้างเหล็ก อำเภอเสนากลาง 26. โรงเรียนวัดกระดงทอง อำเภอเสนาใหญ่ 27. โรงเรียนวัดสีโพน อำเภอเสนาใหญ่ 28. โรงเรียนวัดขวิด อำเภอคูขี้ไฉย 29. โรงเรียนวัดสระแก เมืองสว่างทอง (8 โรงเรียน) 30. โรงเรียนวัดท่า - สุวรรณาราม 31. โรงเรียนวัดเกาะปาก บาง 32. โรงเรียนวงษ์ภาส 33. โรงเรียนวัดไร่ไย 34. โรงเรียนวัดโล่ห์ - สุทธาวาส 35. โรงเรียนวัดโพธิทอง 36. โรงเรียนวัดโบสถ์ 37. โรงเรียนวัดสามชัย เมืองสิงห์บุรี (7 โรงเรียน) 38. โรงเรียนวัดเสาธงทอง 39. โรงเรียนวัดมณีชลขันธ์ 40. โรงเรียนวัดถนนแค 41. โรงเรียนวัดบางพัน- หมาก 42. โรงเรียนวัดมุจลินทร์ 43. โรงเรียนวัดสามชัย 44. โรงเรียนวัดสำโรง เมืองสระบุรี (14 โรงเรียน) *ไม่ปรากฏรายชื่อโรงเรียน*	* ไม่ ปรากฏ ข้อมูล จำนวน นักเรียน	*ไม่ปรากฏรายชื่อเมือง และโรงเรียน		*ไม่ปรากฏรายชื่อเมือง และโรงเรียน	
เมืองสว่างทอง (8 โรงเรียน) *ไม่ปรากฏรายชื่อ*							
เมืองสิงห์บุรี (7 โรงเรียน) *ไม่ปรากฏรายชื่อ*							
เมืองสระบุรี (13 โรงเรียน) *ไม่ปรากฏรายชื่อ*							
รวม	52		58		61		48

ที่มา : ตัดแปลงจาก

- 1 กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. มร. 5๘/37 เรื่องสรุปรายงานจัดการคณะกรรมการศาสนาและการศึกษาหัวเมือง ร.ศ. 117-120.
- 2 "รายงานพระสงฆ์จัดการศึกษามณฑลกรุงเทพฯ," ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 16 24 กันยายน 118, หน้า 373-382 (กพส.มพวก 36/008).
- 3 กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. (2)ศษ 7/29 เรื่องบัญชีรายชื่อมณฑล ผู้อำนวยการโรงเรียน นักเรียน ครู ร.ศ. 119.
- 4 "รายงานพระสงฆ์จัดการศึกษามณฑลกรุงเทพฯ," ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 18 15 ธันวาคม 120, หน้า 85 (กพส.มพวก.36/009).

ตารางที่ 23 แสดงรายชื่อโรงเรียนและจำนวนนักเรียนในเขตกลุ่มพร ในสมัยสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ เป็นเจ้ากระทรวงในกรมศึกษาหัวเมือง พ.ศ. 2441-2444 (ร.ศ. 117-120)

พ.ศ. 2441 (ร.ศ. 117) ¹		พ.ศ. 2442 (ร.ศ. 118) ²		พ.ศ. 2443 (ร.ศ. 119) ³		พ.ศ. 2444 (ร.ศ. 120) ⁴	
โรงเรียน	จำนวนนักเรียน	โรงเรียน	จำนวนนักเรียน	โรงเรียน	จำนวนนักเรียน	โรงเรียน	จำนวนนักเรียน
<u>เมืองชุมพร</u>	*	<u>เมืองชุมพร</u>	*	<u>เมืองชุมพร</u>		<u>เมืองชุมพร</u>	
1. โรงเรียนวัดสุบรรณนิมิต	*	1. โรงเรียนวัดสุบรรณนิมิต	*	1. โรงเรียนวัดสุบรรณ -	51	1. โรงเรียนวัดสุบรรณ -	*
2. โรงเรียนวัดแก้วตะ -	*	2. โรงเรียนวัดแก้วตะ -	20	วิทยาลัย		วิทยาลัย	*
เคียนทอง		เคียนทอง		2. โรงเรียนณิชยวิทยากร	52	2. โรงเรียนณิชยวิทยากร	*
3. โรงเรียนวัดจันทร์บูรมา -	*	3. โรงเรียนวัดจันทร์บูรมา -	*	3. โรงเรียนชุมพรราชมหา -	42	3. โรงเรียนวัดหาดป่า -	*
รวม		รวม		วิทยา		ไทรทอง	
<u>เมืองหลังสวน</u>		<u>เมืองหลังสวน</u>		<u>เมืองหลังสวน</u>		<u>เมืองหลังสวน</u>	
4. โรงเรียนวัดปลอโต	*	4. โรงเรียนวัดปลอโต	56	4. โรงเรียนอุดมวิทยากร	80	4. โรงเรียนอุดมวิทยากร	*
		5. โรงเรียนวัดโตนด	*			5. โรงเรียนวัดศรีรักษา -	*
						ราชมหารัชมะชุมนิมิตร	
<u>เมืองไชยา</u>		<u>เมืองไชยา</u>		<u>เมืองไชยา</u>		<u>เมืองไชยา</u>	
5. โรงเรียนวัดไพธาราม	*	6. โรงเรียนวัดไพธาราม	*	5. โรงเรียนวัดควรวิน	78	6. โรงเรียนไพธิวิทยากร	*
				(ไพธิวิทยากร)		7. โรงเรียนสุพรรณดิตรศึกษา	*
<u>เมืองกาญจนดิษฐ์</u>		<u>เมืองกาญจนดิษฐ์</u>		<u>เมืองกาญจนดิษฐ์</u>		8. โรงเรียนวัดดอนกระชาย	*
6. โรงเรียนวัดใหม่	*	7. โรงเรียนวัดใหม่	*	6. โรงเรียนสุพรรณดิตรศึกษา	23	9. โรงเรียนวัดใต้	*
รวม	6	รวม	7	รวม	6	รวม	9

ที่มา : ตัดแปลงจาก

- 1 "รายงานพระสงฆ์จัดการศึกษามณฑลชุมพร," ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 16 17 ก.ย.ร.ศ. 118, หน้า 324-338. (กทศ.มพรก 36/008).
- 2 เรื่องเดียวกัน.
- 3 กองจดหมายเทศนแห่งชาติ. มร. 54/38 เรื่องจัดการคณะสงฆ์มณฑลชุมพร (8 ก.ย. 119-30 ก.ย. 128).
- 4 "รายงานตรวจจัดการคณะการพระศาสนาและการศึกษาในมณฑลชุมพร ร.ศ. 120," ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 19 3 ส.ค.ร.ศ. 121, หน้า 1-5 (กทศ.มพรก 36/010).

หมายเหตุ * ไม่ปรากฏข้อมูล

ตารางที่ 24 แสดงรายชื่อโรงเรียนและจำนวนนักเรียนในเขตกรุงเทพมหานคร ในสมัยสมเด็จพระมหาสมณเจ้า เป็นเจ้ากระทรวงในกรมศึกษาหัวเมือง พ.ศ. 2441-2444 (ร.ศ. 117-120)

พ.ศ. 2441 (ร.ศ. 117)		พ.ศ. 2442 (ร.ศ. 118) ¹		พ.ศ. 2443 (ร.ศ. 119) ²		พ.ศ. 2444 (ร.ศ. 120) ³		
โรงเรียน	จำนวนนักเรียน	โรงเรียน	จำนวนนักเรียน	โรงเรียน	จำนวนนักเรียน	โรงเรียน	จำนวนนักเรียน	
* ไม่ปรากฏข้อมูล *		เมืองจันทบุรี (5 โรงเรียน) * ไม่ปรากฏรายชื่อโรงเรียน	* ไม่ปรากฏข้อมูล	เมืองจันทบุรี -อ. เมือง 1. โรงเรียนวัดจันทนาราม 102 2. โรงเรียนวัดพลับพลา 45 3. โรงเรียนวัดทองทั่ว 20 -อ. พลับ 4. โรงเรียนวัดใหญ่พลับ 28 5. โรงเรียนวัดไพฑาราม 45 6. โรงเรียนวัดช่องลม 30 7. โรงเรียนวัดบางจะเก็จ 17 -อ. เมืองพลอยแหวน 8. โรงเรียนเขาพลอยแหวน 50 9. โรงเรียนสุวรรณเจติม-พระราม 21 10. โรงเรียนโบสถ์ 24 11. โรงเรียนเขาบายศรี 45 -อ. เมืองแกลง 12. โรงเรียนโพธิ์ทอง 42 13. โรงเรียนสมมติเทพ-ฐานาราม 20 เมืองระยอง -อ. เมือง 14. โรงเรียนวัดจันทารุดม 32 15. โรงเรียนวัดจันทารุดม 17 -อ. เมืองตะพานหิน 16. โรงเรียนวัดจันทาร-สุวรรณ 45 เมืองตราด -อ. เมือง 17. โรงเรียนไฟไหม้ 81 18. โรงเรียนอนุบาลประสิทธิ์ 44 19. โรงเรียนโศภนผล 40 20. โรงเรียนหนองโพรง 47 21. โรงเรียนเขายวม 32 เมืองประจันตคีรีเขต 22. โรงเรียนประจันตคีรีเขต 19		เมืองจันทบุรี -อ. เมือง 1. โรงเรียนวัดจันทนาราม 105 2. โรงเรียนวัดพลับพลา 31 ----- เลิก ----- -อ. พลับ 3. โรงเรียนวัดใหญ่พลับ 40 4. โรงเรียนวัดไพฑาราม 54 5. โรงเรียนวัดช่องลม 38 ----- เลิก ----- -อ. เมืองพลอยแหวน 6. โรงเรียนเขาพลอยแหวน 60 7. โรงเรียนสุวรรณเจติม-พระราม 42 8. โรงเรียนโบสถ์ 22 9. โรงเรียนเขาบายศรี 51 -อ. เมืองแกลง 10. โรงเรียนโพธิ์ทอง 50 ----- เลิก ----- 11. โรงเรียนวัดเพลง-ช้างเผือก 25 เมืองระยอง -อ. เมือง 12. โรงเรียนวัดจันทารุดม 70 13. โรงเรียนวัดจันทารุดม 25 -อ. เมืองตะพานหิน 14. โรงเรียนวัดจันทาร-สุวรรณ 51 15. โรงเรียนวัดมหาชัย-ชุมพล 94 เมืองตราด -อ. เมือง 16. โรงเรียนไฟไหม้ 90 17. โรงเรียนอนุบาลประสิทธิ์ 31 18. โรงเรียนหนองโพรง 41 19. โรงเรียนเขายวม 32 เมืองประจันตคีรีเขต 20. โรงเรียนประจันตคีรีเขต 26		
รวม		13		22		20		

ที่มา : ตัดแปลงจาก

- 1 "รายงานตรวจจัดการศึกษาในเขตกรุงเทพมหานคร," ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 16 , หน้า 372 (กทช.มพรก 36/008)
- 2 กองจดหมายเทศนแห่งชาติ. มว. 54/38 เรื่องการจัดการศึกษาในเขตกรุงเทพมหานคร (ร.ศ. 118-6 มี.ค. 128).
- 3 เรื่องเดียวกัน.

ตารางที่ 25 แสดงจำนวนโรงเรียนในมณฑลต่าง ๆ ในสมัยสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรสเป็นเจ้ากระทรวงในกรมศึกษาหัวเมือง

พ.ศ. 2441-2444 (ร.ศ. 117-120)

มณฑล	มณฑล	มณฑล	มณฑล	มณฑล	มณฑล	มณฑล	มณฑล	มณฑล	หัวเมือง	มณฑล	มณฑล	มณฑล	มณฑล	มณฑล
พ.ศ.	อีสาน	บูรพา	นครราชสีมา	ภูเก็ต	พิษณุโลก	ปราจีน	ราชบุรี	นคร-ชัยศรี	กรุงเทพฯ	นครสวรรค์	มณฑลกรุงเก่า	นครศรี-ธรรมราช	มณฑลชุมพร	มณฑลจันทบุรี
2441	5	1	3	2	4	7	11	6	58	23	52	*	6	*
2442	5	8	4	7	10	13	11	6	62	23	58	1	7	13
2443	16	11	20	12	20	13	19	8	59	45	61	21	6	22
2444	48	13	23	4	*	*	13	11	57	*	48	21	9	20

ที่มา : โปรดดูที่หน้า 75-88.

หมายเหตุ * ไม่ปรากฏข้อมูล

จากตารางดังกล่าว จะพบว่าในปีแรกที่มีการจัดการศึกษา (พ.ศ.2441) มณฑลอีสาน มณฑลบูรพา และมณฑลนครราชสีมา ยังไม่มีผู้อำนวยการศึกษามณฑล แต่จำนวนโรงเรียนที่มีนั้น ผู้วิจัยได้มาจากรายงานตรวจจัดการพระศาสนาและการศึกษาในมณฑลของผู้อำนวยการศึกษามณฑลดังกล่าว คือ พระญาณรักชิต พระอุตรคณาภิรักษ์ พระราชกวี ที่ได้เข้าไปตรวจการศึกษาในปีถัดมา (พ.ศ.2442) จึงทำให้ตั้งข้อสังเกตได้ว่า หัวเมืองมณฑลกรุงเทพฯ นั้นเป็นหัวเมืองที่มีจำนวนโรงเรียนมากที่สุด ในขณะที่มณฑลบูรพาซึ่งเป็นหัวเมืองประเทศราช เพียงมณฑลเดียวที่สามารถจัดการศึกษาได้ในขณะนั้นมีจำนวนโรงเรียนน้อยที่สุด คือ เพียง 1 โรงเรียนเท่านั้น

จนถึง ปี พ.ศ.2442 ยังพบว่า มีจำนวนโรงเรียนในหัวเมืองมณฑลกรุงเทพฯ มากกว่ามณฑลอื่น แต่ในปีถัดมาในมณฑลต่าง ๆ ได้มีจำนวนโรงเรียนเพิ่มขึ้น แทบทุกมณฑล ยกเว้นมณฑลอีสาน มณฑลราชบุรี มณฑลนครชัยศรี และมณฑลนครสวรรค์ ที่ยังคงมีจำนวนโรงเรียนเท่าเดิม

ในปี พ.ศ.2443 ผู้วิจัยมีข้อสังเกตว่า มีการเพิ่มขึ้นของจำนวนโรงเรียนในแต่ละมณฑล ยกเว้นหัวเมืองมณฑลกรุงเทพฯ เท่านั้นที่จำนวนโรงเรียนกลับลดน้อยลง จนถึงปี พ.ศ.2444 พบว่า จำนวนโรงเรียนในมณฑลขึ้นใน คือ หัวเมืองมณฑลกรุงเทพฯ มณฑลกรุงเทพฯ และมณฑลราชบุรีกลับลดน้อยลง ในขณะที่หัวเมืองมณฑลอื่น ๆ ที่อยู่รอบนอกกลับมีจำนวนโรงเรียนเพิ่มมากขึ้น ผู้วิจัยตั้งข้อสันนิษฐานว่า สาเหตุที่มณฑลขึ้นในมีจำนวนโรงเรียนลดน้อยลงอาจเนื่องมาจากผู้เรียนที่เรียนอยู่โรงเรียนในหัวเมืองมณฑลขึ้นในซึ่งมีสถานที่ตั้งไม่ห่างจากกรุงเทพฯ มากนัก อาจสามารถเดินทางมารับวิธีการประเมินผลที่จัดขึ้นในกรุงเทพฯ ได้ เพราะในขณะนั้นที่กรุงเทพฯ ผู้ที่ใช้วิธีการประเมินผลของกรมศึกษาธิการ กระทรวงธรรมการจะได้รับสิทธิพิเศษหากสอบไล่ได้ตั้งแต่ประโยค 2 ขึ้นไป ให้ไม่ต้องถูกเกณฑ์เป็นไพร่หลวง หรือไพร่สม ซึ่งรวมถึงไม่ต้องเสียเงินค่าราชการตลอดชีวิตอีกด้วย

4. ประเภทของโรงเรียน

ประเภทของโรงเรียน จัดเป็น 3 ประเภท คือ โรงเรียนเมือง โรงเรียน
 แขวาง* และโรงเรียนชลยศักดิ์ (โรงเรียนราษฎร์) และแบ่งเป็นระดับตามจำนวนนักเรียนดังนี้ คือ

ตารางที่ 26 แสดงการจัดระดับของโรงเรียนสมัยสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส

ระดับของโรงเรียน	จำนวนนักเรียน
ชั้นเอก	ตั้งแต่ 100 คน ขึ้นไป
ชั้นโท	ตั้งแต่ 75 คน ขึ้นไป
ชั้นตรี	ตั้งแต่ 50 คน ขึ้นไป
ชั้นจัตวา	ตั้งแต่ 25 คน ขึ้นไป

ที่มา : ดัดแปลงจาก กองจดหมายเหตุแห่งชาติ.มร.5/37 .เรื่อง สรุปรายงาน
 การคณะกรรมการศาสนาและการศึกษาหัวเมือง ศก 119.

* ในสมัยนั้นเรียกโรงเรียนเมืองและโรงเรียนขวางขนาดใหญ่ว่า โรงเรียนบรรดาศักดิ์
 ส่วนโรงเรียนชลยศักดิ์ เรียกว่าโรงเรียนนอก

จากตารางดังกล่าวจะเห็นว่าได้มีการแบ่งระดับของโรงเรียนในหัวเมืองออกเป็น 4 ระดับ เหตุที่ต้องจัดระดับของโรงเรียนในแต่ละประเภทก็เนื่องจากการตั้งอัตราค่าบำรุงตามประเภทของโรงเรียนในแต่ละระดับ ดังนี้

**ตารางที่ 27 แสดงประเภทของโรงเรียนและอัตราบำรุงโรงเรียนต่อปี
ในสมัยสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส**

ประเภทของโรงเรียน	ชั้นเอก	ชั้นโท	ชั้นตรี	ชั้นจัตวา
โรงเรียนเมือง	960	780	600	480
โรงเรียนแขวง	720	600	420	300
โรงเรียนชลยศักดิ์	480	360	240	-

ที่มา : ดัดแปลงจากกองจดหมายเหตุแห่งชาติ. มร.5๙/37 เรื่อง สรุปรายงาน
การคณะการศาสนา และการศึกษาหัวเมือง

จากตารางดังกล่าว แสดงว่าโรงเรียนชลยศักดิ์หรือโรงเรียนราษฎร์ชั้นจัตวาที่มีจำนวนนักเรียนน้อยกว่า 25 คน จะไม่ได้รับค่าบำรุงแต่ถ้าเป็นโรงเรียนประจำเมืองที่มีนักเรียนน้อยกว่า 25 คน จะได้รับค่าบำรุงโรงเรียนปีละ 200 บาท ส่วนโรงเรียนประจำแขวง หรือประจำอำเภอจะได้รับค่าบำรุงโรงเรียนปีละ 100 บาท³⁷

³⁷ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, มร.5๙/37 เรื่องสรุปรายงานการคณะและการศาสนาประจำหัวเมือง.

ตามรายงานของผู้อำนวยการศึกษามณฑลต่าง ๆ พบว่าโรงเรียนที่ตั้งขึ้นส่วนใหญ่จะเป็นการตั้งโรงเรียนประจำแขวง และโรงเรียนเซนต์คีกีร์ ซึ่งมีนักเรียนในโรงเรียนไม่แน่นอนในบางมณฑล เช่น โรงเรียนวัดตาดินรสีมอสร์ ในเมืองสงขลามณฑลนครศรีธรรมราชมีนักเรียนเพียง 8 คนเท่านั้น³⁸ และเงินอุดหนุนโรงเรียนที่ตั้งขึ้นนั้นจะให้แก่โรงเรียนที่มีนักเรียนมากตามที่กำหนดไว้เท่านั้น ดังนั้นโรงเรียนที่เพิ่งจะเริ่มตั้ง หากต้องการอยู่รอดจึงต้องหาผู้อุปการะซึ่งส่วนหนึ่งมาจากข้าหลวงเทศาภิบาล ข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ พระสงฆ์ที่เป็นที่นับหน้าถือตาของประชาชนในมณฑล และอีกส่วนหนึ่งมาจากการอุปการะของ ประชาชนในท้องถิ่นของตน เช่น ในมณฑลกรุงเก่าการที่จัดว่ามีจำนวนโรงเรียนมากกว่าในมณฑลอื่น ๆ นอกจากหัวเมืองมณฑลกรุงเทพฯด้วยสาเหตุจาก " ... ราษฎรชาวบ้านมีกำลังอุดหนุนการเล่าเรียน..."³⁹ ซึ่งตรงข้ามกับในมณฑลภูเก็ตที่พบว่ามีจำนวนนักเรียนลดลงทุกปี เนื่องจาก "... การศึกษาในเมืองนี้ยังเป็นการขัดข้องมาก ด้วยราษฎร... เป็นคนจน..."⁴⁰ จึงอาจกล่าวได้ว่า วิธีการหาผู้อุปการะเป็นวิธีที่แยบยลอย่างยิ่งทั้งยังทำให้โรงเรียนในมณฑลตั้งมั่นอยู่ได้ด้วยความร่วมมือจากทั้งฝ่ายปกครอง ฝ่ายราษฎร และ ฝ่ายพระสงฆ์อันเป็นสิ่งสำคัญในการสร้างความสามัคคีให้เกิดขึ้น

จากการศึกษาพบว่าวิธีการหาผู้อุปการะโรงเรียนนั้น ในมณฑลบูรพา และมณฑลนครศรีธรรมราชจะแตกต่างกับมณฑลอื่นโดยทั่วไป เพราะมีการเปลี่ยนชื่อวัดที่เป็นโรงเรียนมาเป็นชื่อผู้อุปการะโรงเรียน ทั้งนี้ผู้วิจัยสันนิษฐานว่า ในมณฑลบูรพานั้น เจ้าเมืองพระตะบองยังคงมีอำนาจอยู่มาก การจัดการศึกษาในมณฑลดังกล่าวจะต้องอาศัยอำนาจฝ่ายปกครองช่วยเหลือ การตั้งชื่อโรงเรียนจึงเป็นวิธีหนึ่งที่จะประสานความร่วมมือของทั้ง 3 ฝ่าย

38 "รายงานการตรวจจัดการศึกษาและการศาสนาในมณฑลนครศรีธรรมราช," ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 20, หน้า 26 (กหช.มพรก 36/010).

39 "รายงานการคณะกรรมการพระศาสนาและการศึกษาในมณฑลกรุงเก่า," ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 17, หน้า 7. (กหช.มพรก.36/008).

40 "รายงานพระสงฆ์จัดการศึกษามณฑลภูเก็ต," ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 16, หน้า 7 (กหช.มพรก 36/008).

5. หลักสูตร

กำหนดหลักสูตรเพียงระดับชั้นต่ำ⁴¹ เรียน 3 ปี มี 4 วิชา คือ วิชาอักษรสมัย วิชาเลข วิชาเครื่องเลี้ยงชีพ และวิชาธรรมเนียมปฏิบัติ⁴² มณฑลอีสานที่มีการใช้หลักสูตร และวิธีประเมินผลเฉพาะในมณฑล แต่ผู้วิจัยไม่พบในรายงานตรวจจัดการพระศาสนาและการศึกษาในมณฑล อีสานของพระญาณรักขิต จึงไม่สามารถทราบได้ว่าในมณฑลอีสานนั้นมีหลักสูตรและวิธีประเมินผลอย่างไร เพียงแต่ได้พบหลักฐานจากข้อความในลายพระหัตถ์ที่ 33 ลงวันที่ 21 พฤษภาคม ร.ศ.119 ที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงทูลไปถึงพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์ ข้าหลวงต่างพระองค์ สำเร็จราชการมณฑล ทรงกล่าวถึงเรื่องนี้ว่า "... หม่อมฉันมีความพอใจในต้นเค้าของการที่จัดขึ้น คือ มีประชุมแห่งผู้มีความรู้สำหรับจัดการฝึกสอน ตั้งหลักสูตร และสอบความรู้... เค้านี้ถ้าเจริญแพร่หลายออกไปในหัวเมืองจะเป็นการดียิ่ง..."⁴³

การที่มีหลักสูตรเฉพาะในระดับชั้นต่ำเพียงระดับเดียวนั้น เนื่องจากสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงมีรับสั่งว่า "... โรงเรียนที่วัดนั้นจะจัดว่าวัดใดเป็นโรงเรียนขึ้นใดไม่ได้ จะจัดแยกได้แต่ชั้นนักเรียน... แต่จะให้ดีทีเดียวยังไม่ได้... ไม่มีเงินพอ..."⁴⁴

6. การเรียนการสอน

ส่วนการเรียนการสอน เนื่องจากมิได้มีกำหนดเวลาสอนในหลักสูตรจึงขึ้นอยู่กับผู้สอนเป็นสำคัญ อย่างไรก็ตามได้พบว่าตามโรงเรียนวัดทั่วไปได้พยายามสอดแทรกสอนธรรมปฏิบัติในเรื่องศีล 5 และศีล 8 ไม่แต่เฉพาะกับนักเรียนแต่ยังสอนให้กับราษฎรที่มาทำบุญปฏิบัติในวัดในโอกาสต่าง ๆ เช่น ในมณฑลภูเก็ต⁴⁵ เป็นต้น

41 "กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. มร.5ศ12/4 เรื่องสรุปรายงานจัดการศาสนาและการศึกษาหัวเมือง ปี 112-118 (10 พ.ย.ร.ศ.120).

42 สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, การศึกษา, หน้า 18.

43 สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ลายพระหัตถ์เกี่ยวกับการศึกษา, หน้า 292.

44 กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, มร.5ศ12/4 เรื่องสรุปรายงานจัดการศาสนาและการศึกษาหัวเมือง ปี 112-118 (10 พ.ย.ร.ศ.120).

45 "รายงานพระสงฆ์จัดการศึกษามณฑลภูเก็ต," ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 18, หน้า 49. (กทช.มพรก.36/009).

7. แบบเรียนและตำราเรียน

แบบเรียนและตำราเรียน วิชาอักษรสมัยจะเน้นการสอนตามแบบเรียนหลวง ซึ่งในขณะนั้นเปลี่ยนมาใช้แบบเรียนเร็ว แต่จากรายงานตรวจจัดการพระศาสนาและการศึกษาในมณฑลต่าง ๆ ผู้วิจัยพบว่าสภาพการศึกษาในหัวเมืองทั่วไปแม้แต่ในมณฑลกรุงเก่าเอง ที่มีจำนวนโรงเรียนในหัวเมืองอยู่มากกว่าทุกมณฑล ยังมีการสอน "...ตามแบบเรียนเร็วหลวง... อยู่ 4 อาราม คือ โรงเรียนวัดนิเวศน์ธรรมประวัติ โรงเรียนวัดเสนาสนาราม โรงเรียนวัดศาลาปูน โรงเรียนกษัตริย์ราช... บรรดาวัดนอกนี้ใช้สั่งสอนตามวิธีโบราณ..."⁴⁶ จะเห็นว่า 1 ใน 4 ของโรงเรียนที่มีการสอนตามแบบเรียนเร็วหลวงนั้น คือ โรงเรียนวัดนิเวศน์ธรรมประวัติซึ่งเป็นโรงเรียนสาขาของมหามกุฏราชวิทยาลัย ดังนั้นจึงมีเพียง 3 โรงเรียนเท่านั้นที่ใช้แบบเรียนเร็ว และสภาพดังกล่าวนี้เป็นไปแทบทุกมณฑล

สำหรับวิชาเลข แม้ว่าจะกำหนดให้สอนเลขฝรั่ง แต่ก็พบว่า ตำราเลขยังไม่ได้พิมพ์ เนื่องจากยังไม่มีเงินพอ⁴⁷ ส่วนวิชาเครื่องเล็ยงขึ้น ผู้วิจัยพบว่า มี "ตำราว่าด้วยกลีกรรม" ซึ่งเป็นตำราเกี่ยวกับวิธีการทำสวน ทำไร่ ทำไร่พริกไทย ทำนาเกลือ ฯลฯ เป็นต้น แต่ตำราเล่มนี้มิได้แต่งขึ้นใหม่ เพื่อใช้สำหรับการสอนในหัวเมืองโดยเฉพาะหากแต่เป็นการรวบรวมนำมาจาก "หนังสือชริฎาณ" * นำมาพิมพ์ขึ้นใหม่⁴⁸ ตำราดังกล่าวนี้ ผู้วิจัยสันนิษฐานว่า คงจะใช้สอนแตกต่างกันตามลักษณะภูมิประเทศของมณฑลหัวเมืองนั้น ๆ

46 "รายงานพระสงฆ์จัดการศึกษามณฑลกรุงเก่า, "ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 16, หน้า 5 (กทช, มปรก. 36/008).

47 สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ลายพระหัตถ์เกี่ยวกับการศึกษา, หน้า 191 (ลายพระหัตถ์ที่ 39 13 พ.ศ. 118 สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ - พระสุคุณคณาภรณ์).

48 กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. มร. 5๙/37 เรื่องจัดการศึกษาและการคณะสงฆ์ ร.ศ. 118 (ลายพระหัตถ์ที่ 20/30 วันที่ 24 ก.ย. 118 สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ดำรงราชานุภาพ ถึง สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ).

* หนังสือชริฎาณ มีลักษณะคล้ายวารสาร ผู้เขียนบทความเป็นผู้ทรงความรู้ในเรื่องที่เขียน เช่น พระยาปริยัติธรรมธาดา (แพ ตาละลักษมณ์) ที่เขียนเรื่องโบราณศึกษาก็ลงในหนังสือเล่มนี้ - ผู้วิจัย

8. สถานที่เรียน

สถานที่เรียนโดยทั่วไปโรงเรียนในมณฑลหัวเมืองจัดขึ้นในวัด บางมณฑลที่มีผู้อุปการะก็จะมอบอุปกรณ์การเรียนต่าง ๆ เช่น โต๊ะ เก้าอี้ ตลอดจนจัดสร้างโรงเรียนขึ้น เช่น ในเมืองสุโขทัย มณฑลพิษณุโลก แต่มีบางมณฑลที่ใช้สถานที่ในบริเวณจวนเจ้าเมืองเก่า หรือ บริเวณหน้าคุก จัดตั้งโรงเรียนขึ้น เช่น ที่เมืองอุบล มณฑลอิสาน⁴⁹ เป็นต้น นอกจากนี้ยังพบว่าในหัวเมืองมณฑลกรุงเทพฯ เมืองสมุทรปราการมีการใช้สถานที่ในโรงละครในวัดกลาง ตัดแปลงเป็นโรงเรียนสอนหนังสือไทยสำหรับเด็กหญิง⁵⁰

9. ครูและนักเรียน

ครูและนักเรียน ครูในมณฑลหัวเมืองโดยมากจะเป็นพระที่สอนกันอยู่ตามวัดและมีที่เป็นฆราวาสมาช่วยสอนในโรงเรียน เช่น ในมณฑลบูรพา ผู้ว่าเมืองนครเสียมราฐได้ออกเงินอุดหนุนจ้างครูจากกรุงเทพฯ มาช่วยสอน แต่ก็พบว่ามีครูมักจะลาออกอยู่เสมอ⁵¹

สำหรับนักเรียน มี 2 ประเภท คือ นักเรียนประจำกับนักเรียนไปกลับ ซึ่งนักเรียนที่ไปมาไกลจากโรงเรียนก็จะมาอาศัยอยู่ที่วัดหรือตามบ้านของเจ้าเมืองซึ่งรับภาระเป็นผู้อุดหนุน

10. การประเมินผล

การประเมินผล มีการประเมินผล โดยแบ่งเป็น 3 ชั้น ดังนี้

⁴⁹ "รายงานตรวจจัดการพระศาสนาและการศึกษาในมณฑลอิสาน," ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 17, หน้า 26 (กหช.มพรก.36/008).

⁵⁰ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. (2)ศธ7/35. เรื่อง รายงานการคณะกรรมการศึกษาและการศาสนาหัวเมืองมณฑลกรุงเทพฯ ศก 120. (8 พ.ย.2444).

⁵¹ "รายงานตรวจจัดการคณะกรรมการพระศาสนา และการศึกษาในมณฑลบูรพา," ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 18, หน้า 10. (กหช.มพรก,36/009).

ตารางที่ 28 แสดงรายวิชาที่ใช้สอบในโรงเรียนในเขตเทศบาลเมือง
ในสมัยสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส

ระดับชั้น	วิชาที่สอบ
ชั้นหนึ่ง (ชั้นสูง)	- ย่อความ, พระราชพงศาวดาร - แก้ก่าผิด, ทำเลขชั้นเศษส่วน
ชั้นสอง (ชั้นกลาง)	- เขียนตามคำบอก - ความพงศาวดาร - เรียงความ, อธิบายคำสุภาพชนิด - ทำโจทย์เลขชั้นบัญญัติไตรยางค์
ชั้นสาม (ชั้นต่ำ)	- อ่านหนังสือ - ความพงศาวดาร - เขียนตามคำบอก - ความสามัญ - ทำโจทย์เลขชั้น บวก ลบ คูณ หาร

ที่มา : ดัดแปลงจาก สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ลายพระหัตถ์เกี่ยวกับการศึกษา หน้า 103-105.

รายวิชาดังกล่าว เป็นวิชาที่ใช้สอนเฉพาะในโรงเรียนภาษาไทยของมหามกุฏราชวิทยาลัยมาก่อน ส่วนสถานที่ที่ใช้ในการสอบจะใช้โรงเรียนวัดขนาดใหญ่ ที่ตั้งอยู่ไม่ห่างจากโรงเรียนประจำตำบล เช่น ในเขตเทศบาลเมืองพระตะบอง โรงเรียนวัดสวายจิก กับโรงเรียนวัดจอมสุทธาวาส มีระยะทางใกล้เคียงกัน ดังนั้นผู้อำนวยการมณฑล จึงใช้โรงเรียนวัดจอมสุทธาวาส (โรงเรียนนิโคตบารุงราษฎร์) ที่มีสถานที่กว้างกว่าเป็นสถานที่สอบ และยังมีการตกแต่งสถานที่สอบด้วยธงชาติ กระจกรูป กระจาดสี อย่างสวยงาม ในขณะที่มีการสอบผู้อำนวยการศึกษาซึ่งเป็นประธานในการสอบโดยจะเชิญเจ้าเมือง ข้าหลวงเทศาภิบาล ผู้ว่าราชการเมือง ตลอดจน

ข้าราชการ กรมการเมือง มาร่วมในการสอบที่จัดขึ้น⁵² ผู้วิจัยขอตั้งข้อสังเกตในเรื่องนี้ว่า เป็นหลักจิตวิทยาที่ทำให้ทั้งผู้สอบได้เห็นคุณค่าและความสำคัญของการสอบ ในขณะที่เดียวกันก็สร้างความสนใจให้แก่คนทั่วไปอีกทางหนึ่ง

นอกจากนี้ ผู้ที่สอบไล่ได้ยังจะได้รับในประกาศซึ่งเป็นหนังสือรับรอง เงินรางวัลและสิ่งของจากผู้อำนวยการมณฑล ตลอดจนข้าหลวงเทศาภิบาล อีกด้วย⁵³ แต่ผู้ที่สอบไล่ได้ในโรงเรียนของกรมศึกษาหัวเมือง จะไม่ได้สิทธิพิเศษเช่นเดียวกับผู้ที่สอบไล่ได้ในโรงเรียนของกรมศึกษาธิการ นอกจากจะได้รับการยกเว้นให้ไม่ต้องเสียเงินค่าราชการเฉพาะปีที่สอบไล่ได้เท่านั้น⁵⁴

11. งบประมาณ

ผู้วิจัยไม่พบหลักฐานแสดงรายละเอียดเกี่ยวกับงบประมาณในการจัดการศึกษาในปี พ.ศ. 2443 (ร.ศ. 119) และ พ.ศ. 2444 (ร.ศ. 120) ซึ่งระยะเวลาดังกล่าว การจัดการศึกษาหัวเมืองอยู่ภายใต้การอุดหนุนของกระทรวงธรรมการ จึงขอสันนิษฐานว่างบประมาณในการจัดการศึกษาของหัวเมืองในระยะเวลาดังกล่าวคงจะรวมอยู่ในงบประมาณกลางของกระทรวงธรรมการ งบประมาณการจัดการศึกษาหัวเมืองจึงปรากฏเพียง 2 ปีแรก ที่อยู่ภายใต้การอุดหนุนของกระทรวงมหาดไทย ดังนี้ คือ

52 "รายงานตรวจจัดการคณะ การพระศาสนา และการศึกษาในมณฑลบูรพา," ราชกิจ-จานุเบกษา เล่ม 19, หน้า 21 (กหช.มพรก 36/010).

53 เรื่องเดียวกัน.

54 สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ลายพระหัตถ์เกี่ยวกับการศึกษา, หน้า 496 (ลายพระหัตถ์ที่ 62/390 วันที่ 12 พ.ย.ร.ศ. 120).

ตารางที่ 29 แสดงรายละเอียดเกี่ยวกับงบประมาณที่ใช้ในหัวเมืองใน พ.ศ.2441 และ 2442

พ.ศ.2441	จำนวนเงิน (บาท)	พ.ศ.2442	จำนวนเงิน (บาท)
-เงินเดือนผู้แต่งตำราคน 1 เดือนละ 160 บาท 2 เดือน	= 320.-	-เงินอุดหนุนผู้อำนวยการเดินทาง*	14,400.-
-พิมพ์แบบเรียนเร็ว 1,200 เล่ม ๆ ละ 14 อัฐ	=2,625.-	-เงินเดือนผู้แต่งตำรา	2,400.-
-พิมพ์หนังสือสวดมนต์ 1,500 เล่ม ๆ ละ 6 สลึง	=2,250.-	-พิมพ์หนังสือเรียน	8,000.-
-พิมพ์หนังสือสอนศีล 1,500 เล่ม	= 200.-	-เบี้ยเลี้ยงพระหัวเมืองเข้ามา เล่าเรียน	3,000.-
-พิมพ์หนังสือนวโกวาท 1,500 เล่ม	= 200.-	-เหลือเพื่อขาด	3,000.-
-ค่าใช้จ่ายต่าง ๆ	= 405.-	-ตั้งโรงเรียนเมือง	5,000.-
รวม	6,000.-	รวม	35,800.-

ที่มา : ตัดแปลงจาก กองจดหมายเหตุแห่งชาติ.มร.5ศ/37 เรื่องจัดการเล่าเรียนตาม
มณฑลต่าง ๆ (ก.ย.117-ก.พ.117) (ปีที่ 2)

* ผู้อำนวยการศึกษาได้เงินปีละ 1,200 บาท/คน เพื่อใช้จ่ายตามสะดวก ซึ่งรวมเครื่อง
อุปโภค บริโภค และค่าเดินทาง การจ่ายเช่นนี้เพื่อมิให้ผิดวินัยสงฆ์

จากตารางดังกล่าว จะเห็นได้ว่างบประมาณในปีแรกที่จัดการศึกษากับปีถัดมา
แตกต่างกันมากประมาณ 6 เท่า ซึ่งน่าจะเป็นข้อสังเกตได้ว่ารัฐบาลได้ให้ความสำคัญแก่การจัดการ
ศึกษาหัวเมืองอยู่มาก และเมื่อพิจารณาจากงบประมาณทั้ง 2 ปี จะเห็นว่าได้เน้นหนักไปในเรื่องการ
พิมพ์หนังสือเป็นอย่างมากและแม้จะมีได้พบหลักฐานเกี่ยวกับงบประมาณในการจัดการศึกษาหัวเมืองใน
ระยะ 2 ปีหลัง แต่ข้อความที่ปรากฏในลายพระหัตถ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯลงวันที่ 5 กันยายน

ร.ศ. 119 ทูลถึงพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์เจ้ากิติยากรวรลักษณ์ ความว่า "...การที่กรมศึกษาจะอนุญาตทุนบำรุงได้เพียง 1 แสนบาทนั้นต่ำกว่าจำนวนที่ฉันกะเพียง 700 บาท เอาเป็นตกลงเถิด..."⁵⁵ จากข้อความนี้ ผู้วิจัยจึงขอสันนิษฐานว่างประมาณในการจัดการศึกษาหัวเมืองในปี พ.ศ. 2443 เป็นเงิน 1 แสนบาท โดยเพิ่มจากปี พ.ศ. 2442 ประมาณ 2 เท่า

ปัญหาที่พบจากการจัดการศึกษาในหัวเมืองในสมัยสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ เป็นเจ้ากระทรวง ในกรมศึกษาหัวเมือง

ผู้วิจัยพบว่า การจัดการศึกษาหัวเมืองภายใต้การอำนวยการจัดการศึกษาของ สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ เจ้ากระทรวงในกรมศึกษาหัวเมือง ได้พบกับปัญหาและอุปสรรคสำคัญซึ่งประมวลได้ดังนี้

1. ปัญหาเกี่ยวกับผู้อำนวยการศึกษา ในการจัดการศึกษาหัวเมือง พบว่า ผู้อำนวยการศึกษาในแต่ละมณฑลจะต้องเดินทางระยะไกลอยู่เสมอ ซึ่งการเดินทางในแต่ละครั้งต้องอาศัยพาหนะต่าง ๆ เช่น ทางบก จะใช้เกวียนขนาดเล็ก ส่วนในบางมณฑล ก็ต้องใช้เรือเป็นพาหนะ เช่น มณฑลภูเก็ต ตามรายงานของพระมหานายกผู้อำนวยการศึกษากล่าวว่า "... ไปถึงด่านเกาะกะหยี่ คนที่ด่านห้ามไม่ให้มาด้วยในเขตแขวงเมืองนี้มิใช่ธรรมเนียม ราษฎรป่วยอยู่ร้อยคนเศษ..."⁵⁶ ซึ่งในเวลานี้การแพทย์และการสาธารณสุขยังไม่ได้มีความเจริญมากนัก ทำให้พระซึ่งไปด้วยอาพาธรวมทั้งศิษย์ที่ไปด้วยก็ป่วยลงอีก⁵⁷ ด้วยเหตุดังกล่าวทำให้มีการขาดผู้อำนวยการศึกษาในมณฑลขึ้น ภายหลังจากที่ดำเนินการจัดการศึกษาหัวเมืองไประยะหนึ่ง ส่งผลให้บางโรงเรียนต้องล้มเลิกไป

⁵⁵ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ลายพระหัตถ์เกี่ยวกับการจัดการศึกษา, หน้า 368.

⁵⁶ "รายงานตรวจการจัดการพระศาสนาและการศึกษาในมณฑลภูเก็ต ร.ศ. 119," ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 18, หน้า 61 (กหช.มพรก. 36/009).

⁵⁷ เรื่องเดียวกัน.

2. ปัญหาเกี่ยวกับการเบิกจ่ายเงินสำหรับใช้จัดการศึกษาในมณฑล ซึ่งเป็นปัญหาสำคัญที่เกิดขึ้นกับผู้อำนวยการศึกษาจำนวนมาก ดังเช่น ในมณฑลอิสานที่กระทรวงการคลังได้มีคำสั่งจ่ายเงินประจำปี ในขณะที่ "...พระญาณรักชิตผู้อำนวยการไปเที่ยวตรวจการ ผู้แทนพระญาณรักชิตจะขอเบิกคลังมณฑลไม่ยอมจ่าย เมื่อพระญาณรักชิตกลับมาถึง...ก็เป็นเวลาที่เปลี่ยนศกใหม่แล้วคลัง มณฑลก็ไม่ยอมจ่ายเหมือนกัน... การเล่าเรียนในมณฑลนั้นเป็นอันยังไม่ได้บ้างเลยในศกแล้ว..."⁵⁸

ส่วนในมณฑลบูรพาผู้อำนวยการมณฑล ก็ประสบกับปัญหาเกี่ยวกับบัญชีค่าใช้จ่ายที่ยื่นไปยังคงคลาดเคลื่อนอยู่เป็นผลทำให้เบิกค่าใช้จ่ายในมณฑลยังไม่ได้⁵⁹

นอกจากนี้ ยังพบปัญหาเกี่ยวกับการเบิกเงินอุดหนุนโรงเรียนที่ผู้อำนวยการการศึกษา มณฑลเสนอเข้าหรือส่งไปไม่ทันเป็นผลให้โรงเรียนไม่ได้รับเงินอุดหนุนประจำปีอีกด้วย

3. ปัญหาเกี่ยวกับครู พบว่ามีหลายด้าน ดังนี้

3.1 การขาดแคลนครู ซึ่งเป็นปัญหาสำคัญที่พบทั่วไป บางมณฑลมีการแก้ปัญหาดังกล่าวด้วยการส่งพระเข้ามาศึกษาในมหามกุฏราชวิทยาลัย เช่น มณฑลราชบุรี เป็นต้น

3.2 การที่พระไม่สนใจในการสอน เช่น มณฑลราชบุรี "...พระสงฆ์มีฝ่ายรามัญ... ยังมีความยินดีในภาษาตนอยู่จึงไม่คิดจัดสอนกันด้วยหนังสือไทย..."⁶⁰ เช่นเดียวกับที่มณฑลนครศรีธรรมราชที่ต้องประสบกับปัญหาการที่เจ้าอาวาสไม่สนใจในการสอน แม้ว่าวัดจะมีสถานที่ตั้งที่เหมาะสมกับการเป็นโรงเรียน จึงทำให้ไม่สามารถจัดตั้งเป็นโรงเรียนได้⁶¹

4. ปัญหาเกี่ยวกับตำรา พบว่าเป็นปัญหาสำคัญหนึ่งของการจัดการศึกษาหัวเมืองทั้งในด้านการขาดแคลนตำรา และการที่โรงเรียนทั่วไปตามหัวเมืองยังไม่นิยมใช้ตำราเรียนหลวง เป็นต้น

⁵⁸ สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ลายพระหัตถ์เกี่ยวกับการศึกษา, หน้า 540.

⁵⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 553.

⁶⁰ "รายงานพระสงฆ์จัดการศึกษามณฑลราชบุรี," ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 16, หน้า 5. (กษ.มพรก. 36/008).

⁶¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, มร.5๙/38 เรื่อง มณฑลนครศรีธรรมราช (7 ก.ย. 119-13 มี.ย.129).

5. ปัญหาจากผู้เรียน ซึ่งแบ่งเป็น

5.1 ปัญหาจากการที่ผู้เรียนไม่สนใจในการศึกษา เนื่องจากไม่เห็นประโยชน์ของการศึกษามากกว่า การประกอบอาชีพจึงทำให้เกิดปัญหาการขาดเรียนเป็นเวลานาน เพื่อช่วยบิดามารดาประกอบอาชีพ

5.2 ปัญหาจากการที่ผู้เรียนมีความเห็นว่า ไม่ได้รับประโยชน์จากการศึกษาในโรงเรียนที่กรมศึกษาหัวเมืองเป็นผู้จัด เนื่องจากผู้เรียนที่สอบไล่ได้ตามวิธีการประเมินผลของกรมศึกษา จะได้รับการยกเว้นให้ไม่ต้องเข้ารับราชการหรือยกเว้นให้ไม่ต้องเสียเงินค่าราชการตลอดชีวิต ในกรณีที่สอบไล่ได้ตั้งแต่ประโยค 2 ขึ้นไป ในขณะที่ผู้เรียนที่เรียนอยู่ในโรงเรียนที่สอบไล่ได้ตามวิธีการประเมินผลของกรมศึกษาหัวเมือง จะได้รับการยกเว้นให้ไม่ต้องเสียเงินค่าราชการเฉพาะในปีที่สอบไล่ได้เท่านั้น ซึ่งถ้าผู้ที่สอบไล่ได้เรียนจบก็ต้องเสียเงินค่าราชการในปีต่อไปอีก เหตุผลดังกล่าว จึงทำให้โรงเรียนตามหัวเมืองส่วนใหญ่พอใจใช้วิธีการประเมินผลของกรมศึกษาธิการมากกว่าวิธีการประเมินผลของกรมศึกษาหัวเมือง⁶² ดังนั้น เพื่อให้เกิดความกลมกลืนไปกับกรมศึกษาธิการ⁶³ สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ จึงได้โอนการจัดการศึกษาหัวเมืองไปให้กับกรมศึกษาธิการเป็นผู้จัดการศึกษาในปี พ.ศ. 2445

เหตุผลดังกล่าว เป็นข้อสังเกตได้ว่าในการจัดการศึกษาในหัวเมือง สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ไม่ได้มีการบังคับให้โรงเรียนในหัวเมืองต้องเข้ารับการประเมินผลตามวิธีของกรมศึกษาหัวเมือง แต่เป็นความพยายามที่จะให้หัวเมืองมีความสนใจที่จะจัดการศึกษาขึ้นโดยอาศัยความร่วมมือจากคนในหัวเมืองนั้น ๆ เป็นผู้มีส่วนร่วมในการจัดการศึกษา เท่านั้น

จึงอาจกล่าวได้ว่า การศึกษาในหัวเมืองในสมัยสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรสเป็นเจ้ากระทรวงในกรมศึกษาหัวเมือง ที่เริ่มมีขึ้นในปี พ.ศ. 2441 นั้น เป็นความพยายามที่จะให้วัดที่มีอยู่แล้วทั่วไปในหัวเมือง เป็นสถานที่ให้การศึกษาแก่ประชาชนอย่างทั่วถึง แต่เนื่องจากในขณะนั้นมีหัวเมืองต่าง ๆ ได้ถูกรวมเข้าเป็นมณฑล และ จัดการปกครองแบบ

⁶² สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ลายพระหัตถ์เกี่ยวกับการศึกษา, หน้า 496.

⁶³ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, การคณะสงฆ์, หน้า 36-38.

เทศาภิบาลอยู่ 17 มณฑล การศึกษาในหัวเมืองจึงเป็นการจัดการศึกษาชั้นในมณฑลนั้น ๆ แต่ปัญหาจากสภาพภายในหัวเมืองและการขาดบุคคลากรทำให้สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ไม่สามารถจัดการศึกษาในทุกมณฑลที่มีอยู่ในขณะนั้นได้และในทางกลับกัน บางมณฑล เช่น มณฑลจันทบุรี ที่ยังไม่สามารถจัดการปกครองแบบเทศาภิบาลได้ เนื่องจากได้ถูกฝรั่งเศสยึดเมืองจันทบุรีไว้เป็นประกันในเหตุการณ์วิกฤตการณ์ ร.ศ.112 แต่สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ก็สามารถส่งบุคคลากรเข้าไปจัดการศึกษาได้ตั้งนั้น จึงมีมณฑลที่สามารถจัดการศึกษาได้ 14 มณฑล

แม้การจัดการศึกษาในหัวเมืองจะกำหนดหลักสูตรเพียงชั้นต่ำให้เรียน 4 วิชา คือ อักษรสมัย เลข เครื่องเลียงชีพ และธรรมปฏิบัติ แต่เนื่องจากสภาพพื้นฐานทางเศรษฐกิจ และสังคมที่เป็นสังคมเกษตรกรรมทำให้ประชาชนทั่วไปไม่สนใจในการศึกษาเท่าใดนัก นอกจากนี้ การขาดแคลนตำราเรียน และการที่ผู้สอนยังไม่สามารถสอนตามแบบเรียนเร็วหลวงที่กำหนดให้ใช้สอนในวิชาอักษรสมัย ก็เป็นอุปสรรคสำคัญต่อการจัดการศึกษาในหัวเมือง แต่อุปสรรคสำคัญที่สุดต่อการจัดการศึกษาในหัวเมืองในสมัยสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ก็คือ ผู้เรียนที่สอบไล่ได้ในโรงเรียนที่ใช้วิธีการประเมินผลของกรมศึกษาหัวเมือง จะได้รับเพียงการยกเว้นไม่ต้องเสียเงินค่าราชการเฉพาะปีเดียวที่สอบไล่เท่านั้น ซึ่งแตกต่างจากโรงเรียนของกรมศึกษาธิการที่ผู้เรียนจะได้รับการยกเว้นให้ไม่ต้องเสียเงินค่าราชการและไม่ต้องถูกเกณฑ์ให้รับราชการ (เป็นไพร่) ตลอดชีวิตความแตกต่างจากประโยชน์ในการเรียนในโรงเรียนของกรมศึกษาธิการและกรมศึกษาหัวเมืองที่เห็นได้ชัดนี้ ทำให้สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ตัดสินพระทัยโอนการศึกษาหัวเมืองไปให้กับกรมศึกษา กระทรวงธรรมการเป็นผู้รับผิดชอบในปี พ.ศ.2445

